

J E Z I K *in* lovstvo

ISSN 0021 - 6933 LETNIK XL 1994/95 ŠTEVILKA 5

Razprave in članki	147	<u>Tone Smolej</u> <i>Prežihov Voranc in Émile Zola</i>
	155	<u>Andrej Skubic</u> <i>Klasifikacija funkcijske zvrstnosti in pragmatična definicija funkcije</i>
Jubileji	169	<u>Majda Merše</u> <i>Ob šestdesetletnici Franceta Novaka</i>
Iz moje delavnice	172	<u>Irena Orel-Pogačnik</u> <i>Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika</i>
Pogledi in mnenja	176	<u>Diomira Fabjan Bajc</u> <i>Spoznajmo slovenščino s pomočjo italijanščine</i>
Gradivo	181	<u>Janez Keber</u> <i>Kupiti mačka v žaklju</i>
Ocene in poročila	186	<u>Marija Mercina</u> <i>Marja Bešter, Martina Križaj-Ortar in Erika Kržišnik: Pouk slovenščine malo drugače</i>

Jezik in slovstvo

Letnik XL, številka 5
Ljubljana, marec 1994/95

ISSN 0021-6933

Časopis izhaja mesečno od oktobra do junija (8 števil)

Izdaja: Slavistično društvo Slovenije

Uredniški odbor: Alenka Šivic-Dular (glavna in odgovorna urednica), Marko Juvan, Miha Javornik, Irena Novak-Popov (slovstvena zgodovina), Marja Bešter, Tomaž Sajovic (jezikoslovje), Boža Krakar-Vogel, Mojca Poznanovič (didaktika jezika in književnosti)

Predsednica časopisnega sveta: Helga Glušič

Tehnični urednik: Samo Bertoncelj

Oprema naslovnice: Samo Lapajne

Računalniška priprava: BBert grafika, Resljeva 4, Ljubljana

Tisk: VB&S d.o.o., Milana Majcna 4, Ljubljana

Naslov uredništva: Jezik in slovstvo, Aškerčeva 2, Ljubljana 61000

Naročila sprejema uredništvo JiS. Letna naročnina je 1500 SIT, cena posamezne številke 250 SIT, cena dvojne številke 320 SIT. Za dijake in študente, ki dobijo revijo pri poverjenikih, je letna naročnina 800 SIT. Letna naročnina za evropske države je 20 DEM, za neevropske države pa 26 DEM.

Naklada 2000 izvodov.

Revijo gmotno podpirajo Ministrstvo za kulturo RS, Ministrstvo za šolstvo in šport RS, Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS ter Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Po mnenju Ministrstva za informiranje RS, št. 23/187-92, z dne 18. 3. 1992, sodi revija med proizvode informativnega značaja, za katere se plačuje 5 procentni davek od prometa proizvodov.

Tone Smolej
Ljubljana

UDK 886.3.091 Prežihov V.:840.091 Zola É.

Prežihov Voranc in Émile Zola (Motivno-tematske vzporednice)

1. Uvod

Raziskovanje tujih vplivov na romaneskni opus Prežihovega Voranca se zdi vsaj na prvi pogled problematično. Najprej zato, ker gre za izrazito avtodidaktičnega in neintelektualističnega pisatelja, ki je tudi redko razpravljal o svojem literarnem obzorju. (V korespondenci sicer omenja, da je nanj vplivala zlasti ruska literatura, ki jo je bral v nemških prevodih.¹) Poleg tega pa tovrstno raziskovanje zbuja pomisleke, saj celo Prežihov povojni dopisovalec Ferdo Godina meni, da je *Voranc malo bral in da je vsa njegova literatura posledica izredne samorastniške nadarjenosti* (iz avtorjevega pogovora z Godino, januar 1994). K temu pa je treba dodati, da je stroka namenjala precejšnjo pozornost raziskovanju vplivov na Prežihovo delo. Zlasti natančno so obdelane pisateljeve zveze s sočasnimi opisovalci prve svetovne vojne (Henri Barbusse, Roland Dorgelès) in pisci, ki bi utegnili biti avtorju blizu tudi po ideološki plati (Maksim Gorki).²

Opozoriti kaže tudi na članek Draga Druškoviča, ki izrisuje t. i. antitetično naravnost Prežihovega Voranca (Druškovič 1993: 987-994). Druškovič namreč raziskuje negativne tuje vplive avtorjev, ki jih je Prežih zavračal predvsem iz ideoloških razlogov. Tako naj bi *Jamnico* napisal prav iz negativne spodbude, ki jo je povzročilo branje Hamsunovega romana *Blagoslov zemlje*, roman Doberdob pa naj bi bil slovenski odgovor na vojni roman Boda Kaltenböcka *Armee im Schatten*, ki opisuje sožitje raznih narodnosti v avstrijski vojski. Ta roman naj bi, po Druškoviču, omogočil Vorancu vpogled še v nasprotno, proavstrijsko pojmovanje prve svetovne vojne.

Janko Kos pa je na Slovenskem med prvimi razpravljal o mogočem vplivu Émila Zolaja na Vorančeve romane. V XXXIV. poglavju svoje *Primerjalne zgodovine slovenske literature* omenja Zolaja v zvezi s tujimi vplivi na slovensko pripovedništvo socialnega realizma. Poudarja zlasti tri dela iz Zolajevega cikla *Les Rougon-Macquart*, ki naj bi vplivala na Prežihovega Voranca. Po Kosu imajo razgibani požganiški prizori socialnega kipenja svoj zgled v *Germinalu*; množičnim prizorom upora in brezvladja pa se pridružujejo podobni orisi v Zolajevem romanu *Polom*. Posamezni Prežihovi orisi usod iz jamnice spominjajo na Zolajevo *Zemljo* (Kos 1987: 232-233).

Pri raziskovanju zveze med Prežihom in Zolajem je treba omeniti vsaj nekaj zadržkov. Raziskovali bomo namreč vzporednice med Vorančevimi romani ter zgolj nekaterimi tematsko ustreznimi deli iz obsežnega Zolajevega cikličnega opusa, kjer skoraj v vsakem delu posebej nastopi kot subjekt predstavnik družine Rougon-Macquart kot spremljevalec in hkrati akter družbenega dogajanja. Prežihova koncepcija kolektivnega junaka le redko poudarja posamezne osebe ali pa jih slika v luči

¹ Prežihov Voranc, Pismo Franu in Veri Albreht, 13. 9. 1920, ZD 11, str. 50.

² O vplivu Barbussa in Dorgelèsa je pisal Andrej Brenk v diplomski nalogi Prežihov Doberdob in tuje pobude (Ljubljana, brez navedbe letnice). Na zvezo z M. Gorkim pa sta opozarjala že Joža Mahnič v *Zgodovini slovenskega slovstva* (Ljubljana, 1963), str. 309, in Jože Koruza v članku Prežihov Voranc in ljudska tradiciji, SR 1976, št. 1, str. 90.

njihove rodovine, kot to počenja Zola s svojo pozitivistično znanstvenostjo. Njegovo pripovedovalsko gledišče je vedno nekako odmaknjeno, objektivno oddaljeno, Prežih pa se vselej isti s svojimi junaki, saj vedno opisuje okolje, iz katerega sam izhaja. Hkrati pa je v Vorančevem opusu mogoče odkriti več tematsko-motivnih vzporednic z Zolajevimi, ki govore in prid takšni raziskavi. Pričujoča razprava izhaja iz domneve, da se je Prežih nadrobno srečal z Zolajevimi deli šele v letih 1937-1939, med svojim drugim daljšim bivanjem v Parizu.

Omejili se bomo samo na romana *Požganica* in *Jamnica*, saj je Prežih zasnoval roman *Doberdob* že pred svojim begom v tujino, ko verjetno še ni mogel poznati Zolajevega *Poloma*. Morebitni kasnejši vpliv tega romana na ponovno pisanje *Doberdoba* pa je bil neznaten, saj se Prežihov *vojni roman slovenskega naroda* razlikuje od Zolajevega med drugim tudi po drugačni tehniki vojskovanja v t. i. poljskih fortifikacijah, ki precej določajo razmerja med junaki.

2. Prežihov kolektivni roman *Požganica* v luči *Germinala*

Čeprav ni trdnih dokazov, da je Voranc pri pisanju *Požganice*, romana iz *prevratnih dni*, prebiral Zolajev *Germinal*, nam je lahko v pomoč podatek, da je Zolajevo delo izšlo v slovenščini že leta 1933, v prevodu Alfonza Gspana. Težko je namreč ovreči trditev, da Prežihov Voranc s tem besedilom ni bil seznanjen. Med romanoma obstajajo stičišča prav v opisih kolektivnega subjekta.

2.1. Kolektivni subjekt kot družbeni agregat. Že leta 1885 je Jules Lemaître zapisal, da *Germinal* ni zgodba *enega človeka ali nekaj ljudi, marveč množice* (Lemaître 1973: 155). Toda Zolajeva množica ima kot družbeni agregat vendar svojega vodjo, Étiennea Lantiera — voditelja stavke. Šele ko mu ne uspe več nadzorovati delavske množice, ta prehaja na stopnjo destruktivne drhali, ki se znese nad trgovcem Maigratom. Bežeč pred pobesnelimi maščevalnimi ženskami skuša trgovec pobegniti prek strehe, a pade in se smrtno ponesreči. Takrat pa se pričenja skupinsko in obredno oskrnjevanje trupla. Ženske mašijo v usta mrtvega Maigrata zemljo in ga nazadnje tudi kastrirajo. Maigratovo truplo doživlja nekakšno *drugo smrt*, ki je niti bolj ozaveščeni Lantier ne more več preprečiti.

Ob tem pa se zdi zanimiva tudi Prežihova uporaba in korekcija tovrstnega motiva. Vaškega trgovca Gnido sicer drhal v *Požganici* vrže v svinjak, vendar pa pri tem dejanju vsak udeleženec predstavi svoj pogled in tako se značaj kolektiva individualizira in civilizira. Vsakdo postaja bodisi Gnidov tožnik (*bil je oblast; bil je nemčur; bil je svinja; Požganica*, str. 43) bodisi njegov neformalni zagovornik kot skeptični Pasterk, ki dvomi o zakonitosti njihovega početja. Šantač na koncu povzame mnenje večine, s tem pa tudi vlogo razsodnika: »*Vidite, z Gnido je tako: bil je slab človek, poznal je samo sebe in nikogar drugega. V najtežjih časih je bil proti nam. Zato je uboga gmajna morala soditi tako! Uboga gmajna pravično sodi ...*« (43). Kljub obrednemu psevdoprocesu še ne pride do usmrtilve. Šele po oplenitvi Gnidovih skladišč se sovraštvo spet obrne zoper njega, ki ga, tako kot Zolajevega Maigrata, oblast ne more obvarovati. Ker je bil družbeni agregat, ki je pustošil po skladiščih, kolektiv, se nanj prenaša tudi krivda za Gnidov uboj. Prežih nam namreč ime morilca kot vsevedni pripovedovalec najprej zamolči, le naslednji dan popelje potencialna storilca na kraj hudodelstva.

Glede na širšo zavest Prežihovega kolektiva prehod iz destruktivnega družbenega agregata drhali v urejeno politično skupino ni tako boleč. Zdi se, da je Prežih pogovore političnih skupin v zanje značilnih okoljih morda prevzel prav po Zolajevi koncepciji gostilniških političnih posvetovanj in sestankov, kjer vsak od članov skupine predstavi svoj pogled, zmaga pa tista politična ideja, ki je najbližja volji večine. Levičarska politična skupina ustanavlja v *Požganici* stranko, v katero vsaj na začetku vstopajo vsi, od neoporečnih do moralno spornih, kar sovпада z ustanavljanjem podporne blagajne v *Germinalu*. Sprejetje njenega programa pomeni pri Zolaju vsaj minimalno soglasje vseh pripadnikov levičarske skupine o načelnih vprašanjih. V *Požganici* pa je ustanavljanje stranke povezano z etičnim očiščevanjem krajevne prostitutke Šoge. Slednja nekako spominja na Zolajevo *Nano*, pa ne le zaradi svojega razuzdanega življenja, marveč zaradi tragičnega konca, ki se dogaja

hkrati s propadom politične ideje oziroma režima. Nanin dokončni razkroj se pojavlja hkrati z začetkom konca drugega cesarstva. Šoga po obračunu z Gnido sicer doživi katarzo, ob očitnem plebiscitnem porazu na Koroškem pa se vrne v prejšnje stanje propadanja.

2.2. Zolaistične reminiscence rudarjev in kapitalistov v Požganici. Čeprav je Prežih skrčil opise rudarskih družin le na nekaj stavkov in sledil splošnim konvencijam naturalizma pri prikazovanju proletariata, se ni mogel izogniti vplivom Zolajevih znanstvenonaturalističnih orisov. V drugem poglavju *Germinala* je večina lastnostnih pridevnikov Maheujevih otrok vezana na šibkost in bolehnost, kar spominja na Prežihove prikaze rudarskih otrok: »tu so begali kakor strahopetni mračniki, jetični, zlatenični in škrofulozni otroci« (17).

Prežihovi knapi so disciplinirana politična skupina. Na Souvarinovo destruktivno in egoistično dejanje poplavljanja rogov iz *Germinala* spominja tudi kolektivni rudarski odgovor na vprašanje nadpaznika Gabuna, ali torej niso dali zaliti jam. S stavki »Nismo! Kako bi mogli? Mi smo rudarji! Saj smo vendar mi izkopali te jame! Saj je rudnik vendar naš« (74) je Prežihov Voranc najbrž želel obračunati z anarhistično bakuninovsko težnjo po destrukciji vsega ter se zavzeti za postopen in zmeren prevzem oblasti. Zola si je zamislil *Germinal* kot boj med delom, ki ga predstavljajo rudarji, in kapitalom, ki ga pooseblja ravnateljstvo rudnika (Vial 1975: 51). V tem smislu lahko razumemo tudi nasprotje v opisovanju revnih rudarskih kolonij in posestva Piolaine, kjer živi družina Grégoiriovih. Podobno nasprotje lahko najdemo tudi v *Požganici*. Stavek »Na verandi tovarniškega ravnatelja je bilo prijetno« (308) se kot refren celo dvakrat ponovi. Idilični razgled moti zgolj mrgolenje delavcev ob njivicah in smrad po gnilem krompirju. Tako kot na Zolajevi Piolaine tudi tu živi elita, ki izvršuje gospodarsko in politično oblast nad delavsko množico.

3. Prežihov vojni roman *Požganica* v luči Zolajevega *Poloma*

Približno dve tretjini romana *Požganica* sta posvečeni koroškimi predplebiscitnim bojem. Na Zolajev roman *Polom* spominja že sam politični položaj koroške dežele. Povojni Korošci so tako kot prebivalci Alzacije in Lotaringije v *Polomu* razpeti med dve državi, ena izmed njih je šele v nastajanju. Hkrati pa ne morejo skriti svoje nadnarodne pokrajinske pripadnosti, ki so ji bolj zavezani kot pa matični, nastajajoči državi. Tako Zola kot Prežihov Voranc sta v roman uvrstila krajše refleksije o domovini. Prežihovi malgajevci ugotavljajo, da se pravzaprav na obeh straneh bojujejo za domovino, Zolajev Alzačan Weiss pa sanja o tem, da bi bili vsi narodi ena sam narod. V tem položaju je posameznikovo istenje z novo državo del njegove osebne odločitve. Ob Petruhovi odločitvi, da postane slovenski legionar, mora Prežih ustaviti postopek kolektiviziranja in predstaviti junakovo odločitev; slednjo sicer pogojuje Petruhova domnevna krivda za umor, ki naj bi ga bil zagrešil kot del drhali. Junak torej prestopi iz območja destruktivnosti v nov, urejen vojaški kolektiv. Še bolj individualističen pa je prestop Klemena Rožaja v avstrijske brambovske enote, ki je v *Požganici* bolj poudarjen kakor izdajalski prestop alzaškega hlapca Goliatia Steinberga k Prusom.

Že Janko Kos opozarja ob primerjanju obeh romanov na obilje realne dokumentacije (Kos 1987: 233). Ko se junaki vkolektivizirajo v vojaške enote, začnemo spremljati, tako pri Zolaju kot pri Vorancu, natančne opise zgodovinskih vojaških taktik in strategij, ki so vezane na resnične podatke in osebnosti. Pri Zolaju so junaki zgolj priče ali vidci npr. Napoleonovega prihoda v mesto Sedan, pri Prežihovem Vorancu pa postanejo zgodovinske osebnosti (general Maister, nadporočnik Malgaj) voditelji oboroženega upora.

4. Prežihov kmečki roman *Jamnica* v luči Zolajeve *Zemlje*

Drago Druškovič omenja v opombah k *Jamnici* zanimiv podatek, da je utegnil Prežih prebrati esej Bratka Krefta *Književnost o vasi in kmetu*, ki je bil natisnjen v *Književnosti* leta 1933. Zlasti bi bil moral biti pozoren na Kreftovo trditev, da slovenska književnost še danes nima dela, ki bi s tako

odkritosrčnostjo in brez predsodkov prikazovala kmečko življenje, kakor je to storil Zola (Druškovič 1964: 391). Iz tega lahko sklepamo, da se je moral Prežih kmalu potem tudi dejansko seznaniti z Zolajevim rustikalnim romanom *Zemlja*.

4.1. Learovska tema v *Zemlji in jamniški stari Munk*. Komparativistika je že večkrat primerjala Learovo delitev kraljestva in njegovo odpoved prestolu v prid potomcem z razdelitvijo posesti očeta Fouana.³ Zdi se, da je ta Zolajev osrednji motiv vsaj v osnovnem zapletu sprejel tudi Prežihov Voranc. Njegov Munk ima tako kot Fouan tri otroke, med katere skuša razdeliti premoženje. V nasprotju z junakom *Zemlje* se odloči, da gruntov ne bo delil na troje, zato iz dediščine izpade najstarejši, a že šolani sin Ladej. Zolajev Fouan pa, kot da bi se ravnal po starodavnem frankovskem pravu, razdeli vsak del na troje in povsem razdrobi premoženje. Nergač (Buteau) dobi najslabši delež in prične kot Prežihov Ladej groziti svojemu očetu. Munk sicer ne bo doživel podobne usode kot Fouan, bo pa priča dokončnemu razlastninjenju in prodaji družinskega premoženja. Spor med njim in sinom Ladejem bo za vselej načel razmerja v patriarhalni skupnosti. Ko se namreč vaški očaj odpove premoženju, postane enakovreden ali celo šibkejši od svojega naslednika, ker mu je v breme preužitkarstva. Prenos Munkovine in Bunkovine na mlajši rod Prežihu dopušča opis dveh rodov in celo tistega, iz katerega rod izhaja. Munka pa, tako kot Zolajevega Fouana, determinirata tudi okolje in rod: »tiste, ki so na novo prihajali rit na ta prostor, so gube in jame in sence kmalu pregnete, da so postali taki, kakršni so bili njihovi predniki. Čisto tak je bil tudi sedanji Munk« (Jamnica, str. 83).

4.2. Nekateri vidiki patološkosti v *Zemlji in Jamnici*. Janko Kos omenja ob *Jamnici* zlasti Prežihov izraziti čut za patološke primere človeškega življenja, ki jih je v evropski roman vpeljal predvsem Zola (Kos 1987: 233). Že leta 1914 je Prežih v pismu Francu Kotniku izrazil bojazn, da se bo zdel neki njegov natisnjeni spis *pretiran, blateč naše ljudi*.⁴ Kljub dvomom pa se pozneje ni odrekel naturalističnemu opisovanju človeške patološkosti. V *Jamnici* sicer ni očitne očetomornosti, kot jo izžareva Zolajeva *Zemlja*, je pa v osmem poglavju njenega prvega dela opisan usmiljenja vreden poskus materomora, ki pretrse občinske svetnike. Kozjekova preužitkarica toži, da ji je sin na zimo nalašč podrl peč.

Omeniti moramo še patološki motiv iskanja skritega »zaklada« — vrednostnih papirjev, ki sta jih imela skrite oče Fouan in Prežihova Ajta. Tako Dovganoč kot Zolajeva Liza z bolezensko slo po denarju iščeta bogastvo, o katerem se širijo govorice. Zolajeva zakonca kradeta živemu, a polzavestnemu Fouanu, onemita šele ob njegovem ihtenju: »C'est foutu ... c'est foutu ...« (*La Terre*, str. 393). Pri Prežihu pa gre za onečaščenje vrednot in spomina na pokojne, saj Dovganoč čuje pri umrli Ajti zgolj zato, da ima dovolj časa za iskanje. Pisatelj opisuje ozračje, ko vrednote izgubijo vsak pomen. Zdi se, da želi Dovganoč celo komunicirati s truplom, išoč ključ za škatlo, ki je sam ne more odpreti. Njegovo prizadevanje prekine hreščec glas tovarišev, ki pa se v hipu dozdeva kot odgovor pokojnice na Dovganočev občutek krivde ob neučakanem dejanju. Iskalca skritega zaklada doživljata tako pri Zolaju kot pri Prežihu slušno halucinacijo, ki jo povzroča močan občutek krivde. Prežih pa ta problem obdela tudi v naturalističnem in patološkem opisovanju spolnosti.

4.3. Spolnost pri Zolaju in Prežihu. Opisovanje spolnosti v Zolajevi *Zemlji* zaznamuje najprej trenutna idilična spontanost, kasneje animaličnost, ki se lahko raztegne vse do patološkega krvoskrustva. Težko bi trdili, da je Prežih prevzel vzorce ljubezenskih trikotnikov le po Zolaju, skoraj verjetno pa mu je sledil v njihovih naturalističnih opisih. V jamniškem kmečkem okolju se torej prvič pojavijo zlasti ljubezenska razmerja med ženo, možem in deklo ali celo med mlado ženo, možem in pastorkom, katerih zaplet in razplet spremljamo prek vsega romana.

³ Omenimo le delo Emila Legouisa *La Terre de Zola et le Roi Lear*, *Revue de Littérature comparée* XXVII/10-12 (1953), 417-427.

⁴ Prežihov Voranc, *Pismo Francu Kotniku*, 27. 3. 1914, ZD 11, str. 15-16.

Pri tem je treba opozoriti na prizor, ko se celotna *deputacija* prepušča voveurstvu ob Rudafovem spolnem občevanju z dekle Ančko, hkrati pa že lahko spremlja priprave na ženino maščevanje. Ančka je torej dvakrat onečaščena: prvič, ko izgubi devištvo, s katerim se kiti kot nosilka Marijinega kipa na procesijah, in drugič, ko je prepuščena javnemu posmehu in skorajšnji izločitvi iz družbe. Na nošenje Marijinega kipa kot simbola čistosti pa se navezuje še ena jamniška usoda. Munkova Mojčika na procesiji dan po izgubi nedolžnosti omedli ob občutku krivde. Čeprav je želela nositi Marijo, se je bila prepustila spontanemu poželenju, ki je bilo v trenutku močnejše. Prežihove junakinje so torej v rustikalnem okolju večinoma žrtve nasprotja med nagonsko sfero in krščansko-normativnim superegom. Egoideal deviškosti ni dosežen, zato junakinja zapade v samoobtoževanje, kar pa je očitna Prežihova inovacija v opisovanju spolnosti. Tako kot iz Zolajevga opusa izstopa motiv krvoskrunstva med Hilarionom in Palmyro, izstopa tudi iz *Jamnice* Fedrin motiv, ki pa se udejani. Morda bi ga bilo celo bolje poimenovati Renéejin motiv, po Zolajevi junakinji Renée iz romana *La Curée*. Slednja s svojo agonijo in zapuščenostjo od vseh spominja na Prežihovo Zabevko, ki tudi zapelje svojega pastorka Aneja. Le-ta jo na začetku sprejme za mater in jo tako tudi kliče, zato gre v oči družbe za krvoskrunsko ljubezen. Zabevka sama ne podleže vesti ali samoobtoževanju, v agonijo in duševno bolezen jo spravi šele popolna izolacija znotraj kolektivnega subjekta, ki zaznamovane vedno zavrača in zavrne.

4.4. Propadajoči vaški kolektivni subjekt v *Zemlji in Jamnici*. Oba pisca sta ustvarila romana, v katerih so kolektivni subjekt vaščani, farani ali družine, ki propadajo. Prav razsulo družine kot osnovne družbene enote se pri Zolaju prenaša na celotno faro, pri Prežihu pa na značaj vasi. Vaški kolektivni subjekt je torej tik pred izginotjem, saj kmetije nezadržno propadajo, nekdanji lastniki pa so prisiljeni seliti se v mesta. Zolajev stavek iz *Zemlje: Heureux laboureur, ne quitte pas le village pour la ville* (256) ima torej odmev tudi v *Jamnici*, ko namerava Ančka oditi v mesto, a se na koncu le odloči za vas, s tem pa tudi za vnovično vključitev v vaški kolektiv. S počasnim izginotjem velikih kmetij pa je kolektivni subjekt osiromašen tudi za velike vaške veselice, saj ni več bogatejših, ki bi po načelu primitivnih skupnosti razdeljevali svoje bogastvo in ga delili z revnejšim delom kolektiva.

Ko vaškemu subjektu grozi nevarnost, se zapre vase. Zavrača modernizacijo ali industrializacijo, celo znanost in šolstvo. Oba avtorja tako opisujeta vaškega učitelja, ki je v nenehnem sporu z večinskim kolektivom. Pri Prežihu se občinski svet celo sprašuje, ali šola sploh mora biti.

Vaški kolektivni subjekt pa doseže največjo stopnjo enotnosti, ko gre za pravice občine in njenega gospodarstva. V obeh delih vaščani z nezaupanjem sprejmejo državna poslanca, ki prihajata iz prestolnic zagovarjati nazore, ki so posredno ali neposredno vezani na propadanje vasi in kmetij. Pri Prežihu se centralističnemu odpravljanju občine javno upre Permanov Ahac, ki pooseblja prehod kmeta v delavca, in si s tem prisluži zapor. Oblast skuša upornega kmeta disciplinirati, vaški kolektiv pa tesneje privezati nase. Zato je simbolen zlasti podpis starega Munka na peticijo za izpustitev Ahaca. Z besedami »*Lenart Munk je tudi za to*« (Jamnica, str. 171) Munk ne le uzakoni radikalnejši upor zoper oblast, marveč naznanja tudi ideološko spravo znotraj kolektivnega subjekta. S tem zadnjim dejanjem se tudi uravnoteži nasprotje med rodovoma, ki ga je povzročila prav Munkova razdelitev premoženja. V *Zemlji* pa mladi Jean sam zapuša izumrlo in sprto vaško srenjo, ki jo je zdramil tudi s svojim prihodom.

5. Zaključek: Prežih med imitacijo in reminiscencami

Spis končujemo z mislijo, da Voranc svojega dela ni mogel napisati, ne da bi poznal vsaj nekaj Zolajevih romanov, zlasti pa *Germinal*, *Polom* in *Zemljo*. S slednjimi se zdi Prežihov romaneskni opus tudi primerljiv in zato razmeroma neavtonomen. Najmočnejše izstopa sorodnost med *Jamnico* in *Zemljo*. Podobnost, ki smo jo ugotavljali med romanoma, lahko določimo še z medbesedilno terminologijo. Pri Prežihu gre za določeno stopnjo posnemanja (imitacije). Slednje po Marku Juvanu temelji na podobnosti besedila z vsebinskimi in/ali izraznimi strukturami protobesedil in protosistemov (Juvan 1989: 154). Voranc je v svoji *Jamnici* povsem posnel Zolajev in hkrati

learovski motiv razdeljevanja zemlje na tri potomce. Posnemanje je sicer omejeno zgolj na zaplet, saj avtor kasneje povsem predrugači in dokaj omili starčovo usodo. Zdi pa se, da je Prežihov Voranc zavestno posnemal Fouanov motiv, zlasti če je poznal že prej omenjeni Kreftov programski esej, ki slovenske pisce kar nagovarja k posnemanju Zolaja. Bratko Kreft je namreč *Zemljo* razglasil za največjo in najresničnejšo sliko kmečkega življenja. Poudaril je tudi nastop francoskega pisca zoper idealizacijo kmetstva, kar bi kazalo vnesti tudi v slovensko književnost, v kateri je kmet ali *preveč idealiziran ali pa pokravljen* (Kreft 1933: 235).

Tovrstne napotke je najbrž upošteval tudi Prežih. S posnemanjem osrednjega motiva *Zemlje*, pa tudi nekaterih stranskih (npr. iskanja skritega zaklada ali propadanja vaškega kolektiva), je verjetno želel namenoma poudariti zvezo med seboj in Zolajem, navezati dialog ter se tako pridružiti drugim, tudi samouškim opisovalcem kmetstva, ki jih Kreft postavlja za zgled (Władysław S. Reymont, Stijn Streuvels, Pál Szabó).

Za druga tematsko-motivna stičišča, ki jih je mogoče najti predvsem v romanu *Požganica*, pa lahko trdimo, da so reminiscence Zolajevih romanov *Germinal* in *Polom*. Reminiscence pa Dubravka Oraić Tolić uvršča v t. i. intertekstualne intersekcije (preseke) (Oraić Tolić 1990: 13). Gre za književne odnosnice, pri katerih je navezava na protobesedilo težje določljiva kot pri posnemanju. Nekatere sestavine Prežihovega dela namreč v nas le zbujajo spomin na Zolajeve ter so tako v implicitnem preseku med besediloma. V naslovnikovi zavesti je obredni umor Gnide reminiscenca Maigratovega, Prežihovi opisi knapov pa spominjajo na Zolajeve rudarje. Pri tem se moramo zavedati tudi Prežihove korekcije danih motivov. Najbrž bi težko govorili o negativnih Zolajevih spodbudah, vendar je Prežih morda prav na podlagi branja *Germinala* povsem civiliziral in osvetlil svoj kolektiv. Drhal sicer usmrtil Gnido, a ga prej obsodi; knapi pa se distancirajo od uničevanja rudnika, saj je v Prežihu še živ spomin na montsoujsko katastrofo.

Iz Zolajeve zasnove družbenega agregata pa vidno izstopa Prežihov kolektivni subjekt, ki prehaja iz uničevalne drhali v urejeno politično skupino, ko se za trenutek individualizira in prestopi v discipliniran vojaški kolektiv.

Prežihovi opisi ljubezenskih trikotnikov morda izhajajo iz Zolajeve postavitve, vendar so pri slovenskem pisatelju nadgrajeni z ostro kritiko krščanskega občutka krivde. V tem pa je tudi izvirnost Prežihovega Voranca, ki jo lahko najboljše osvetli prav vzporejanje s svetovno književnostjo.

Viri in literatura

A

Lovro Kuhar — Prežihov Voranc, *Požganica*, Zbrano delo 6, ur. Drago Druškovič (Ljubljana: DZS, 1966, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Lovro Kuhar — Prežihov Voranc, Jamnica, 1., 2. in 3. del, Zbrano delo 7-8, ur. Drago Druškovič in Jože Koruza (Ljubljana: DZS, 1964 in 1965, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Émile Zola, *Les Rougon Macquart*, La Terre, Tome cinquième, préface de Jean-Claude Le Blond-Zola, presentation et notes de Pierre Cogny (Paris: Éditions du Seuil, 1970).

B

Drago Druškovič, Opombe k sedmi in osmi knjigi, v: Lovro Kuhar — Prežihov Voranc, Jamnica, 1. in 2. del, Zbrano delo 7, ur. Drago Druškovič (Ljubljana: DZS, 1964, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Drago Druškovič, O Vorančevi antitetični naravnosti, *Sodobnost* XLI / 11-12 (1993), 147-162.

Marko Juvan, Medbesedilni odnosi, oblike in vrste, *Literatura* I/6 (1989), 147-162.

Tone Smolej

UDK 886.3.091 Prežihov V.:840.091 Zola É.

SUMMARY

PREŽIHOV VORANC AND ÉMILE ZOLA
(MOTIF AND THEMATIC PARALLELS)

The article builds on the assumption that at the time of writing *Požganica* and *Jamnica* Prežihov Voranc was familiar with at least some novels by Émile Zola, in particular *La Terre*, *La Débâcle* and *Germinal*. The latter had been translated into Slovene already in 1933 and it is very likely that it influenced Voranc's descriptions of the collective subject in *Požganica*. There are several other motifs and themes in the work (the ritual murder of the village usurer, descriptions of mine workers) that could be regarded as reminiscences of Zola's *Germinal*.

And in *Jamnica* Voranc closely imitated Fouan's central motif from *La Terre*, following the guidelines of Bratko Kreft's programmatic essay *Literature on the Village and on the Peasant*, and wanting to bring out explicitly a link between himself and Zola, to establish a dialogue and thus to join other contemporary describers of the peasantry.

Andrej Skubic

Ljubljana

UDK 808.63-086.6:801.73

Klasifikacija funkcijske zvrstnosti in pragmatična definicija funkcije¹

1. Uvod

Klasifikacija funkcijskih zvrsti je ena osrednjih problematik teorije jezikovne zvrstnosti praške strukturalistične šole. J. Toporišič (1992: 46) jih definira kot »jezikovne značilnosti, lastne vrsti besedil za določeno uporabo. Značilen snop funkcijskih zvrsti je štiričlenski, saj loči praktičnosporazumevalno, publicistično, umetnostno in strokovno zvrst.« Funkcijskozvrstnih razvrstitev je še več,² omenimo le še klasično Havránekovo (Havránek, 1963), ki pozna konverzacijski (sporazumevalna funkcija), delovni (praktičnostrokovna), znanstveni (teoretičnostrokovna) in pesniški (estetska funkcija) jezik. Havránek omenja tudi druge funkcijske zvrsti (npr. publicistično), vendar se zdi, da jim pripisuje sekundarni pomen, saj jih ne uvršča v osnovno štiričlensko shemo.

Strukturalistično definiranje jezikovnih zvrsti se zdi v načelu induktivno — videti je namreč, da ne izhaja iz vnaprej postavljenih meril razločevanja jezikovnih funkcij, temveč opaža posebnosti nekaterih skupin besedil, iz katerih sklepa na neki združujoči dejavnik, skupno funkcijo. Tako npr. že Dular (Dular, 1979: 80) opaža, da bi pri pregledovanju spisov o funkcijskih zvrsteh sicer »vsekakor pričakovali, da bosta med najpogostejšimi polnopomenskimi besedami tudi besedi 'funkcija' in 'zvrst', vendar ni tako«. Za tak pristop so značilne izrazito opisne definicije. J. Toporišič npr. navaja takole definicijo publicističnega jezika: »Ustrezno, tj. publicistično funkcijskozvrstno zaznamovane prvine jezikovne zgradbe v publicističnih besedilih. To so predvsem prvine jezikovnih ravnin, ki pozornost naslovnika pritegnejo zlasti z nenavadnostjo prvin slušne ali vidne strani jezika, pregibnih in tvorbenih morfemov in morfemskih zvez, s posebnim besedjem in živogovorno skladnjo, oboje prav rado čustveno in eksotično obarvano (...) Nastopa v tipičnih publicističnih besedilnih vrstah (...) je pa vseh tipov, tj. stvari lahko podaja zaznavane v prostoru ali času, jih poljudneje razpostavlja, utemeljuje ali pa načrtuje (tj. poziva k njihovem udejanjanju).« Kratkemu opisu prepoznanih značilnosti sledi navedba, kje je moč to funkcijsko zvrst srečati: v oči pade odsotnost po izrecno in nedvoumno postavljenih merilih podane navedbe funkcije publicističnega jezika, ki bi morala biti za funkcijsko zvrst osnovna razločevalna lastnost.

Jezikovna pragmatika, jezikoslovno-filozofska panoga, ki se je razvila na osnovah oxfordske šole jezikovne filozofije, postavlja v središče svojega zanimanja pragmatično funkcijo izrekov oz. besedil, tj. namen spremembe stanja stvari, s katerim je besedilo tvorjeno. Spremembe stanja stvari, ki jih namerava govorci doseči, so najrazličnejših vrst in zajemajo pravzaprav vse, kar se v stvarnosti spremeni s tem, ko je govor uresničen. Spremenijo ali pojavijo se vednosti ali čustvene naravnosti udeležencev sporazumevanja, pa tudi druge vrste razmerij do propozicij (zavezanost govorca ali

¹ Članek temelji na delu diplomske naloge Geografsko-socialna pogojenost govorca, funkcija in vsebina besedila ter okoliščine govornega dogodka kot dejavniki jezikovne zvrstnosti, Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1994, mentorica prof. dr. A. Vidovič-Muha.

² Za izčrpnjšo navedbo gl. Pogorelec, 1986.

naslovnika, da stori, kar stoji v proposiciji) in celo razmerja med stvarmi (sklepajo se kupčije, osebe dobivajo določene statute itd.).

Teorija govornih dejanj ima svoj zgodnji temelj v Austinovi delitvi izrekov (*utterances*) na **konstative** in **performative** (Austin, 1990). Konstativi so po tej zgodnji teoriji izreki, ki sporočajo določena dejstva in so kot taki lahko resnični ali neresnični; performativi so izreki, s katerih formuliranjem se izvede neko delo (*action*) in so kot taki lahko posrečeni ali neposrečeni. Že leta 1958 pa je Austin o taki temeljni delitvi sam podvomil (Austin, 1971), saj je opazil, da lahko tudi za konstative rečemo, da so posrečeni oz. neposrečeni, absurdni; to se kaže kot (a) neveljavnost predpostavke izreka [zgled: *Johnovi otroci so plešasti*, če John nima otrok], (b) kot nezdružljivost impliciranega razmerja do proposicije v dveh delih izreka [zgled: *Mačka je na predpražniku, ampak tega ne verjamem*], (c) kot nezdružljivost dveh proposicij v izreku [zgled: *Vsi gostje so Francozi, nekateri pa niso*.]; poleg tega pa tudi kategorija resničnosti — neresničnosti ni povsem nepomembna za performative (obsodbe so lahko — čeprav iskrene in pravnomočne — nepravilne, nasveti — čeprav iskreni — slabi). Tako je ugotovil, da je konstativni obrazec 'pravim, da' močno podoben performativnemu 'opozarjam, da' in da »človek ne more izreči sploh nobenega izreka, ne da bi izvedel (*perform*) kako govorno dejanje te vrste« (Austin, 1971: 20). »Morda potrebujemo splošnejšo teorijo govornih dejanj in v tej teoriji bo naša antiteza konstativ — performativ le težko preživela« (prav tam). In res se v Searlovi *Klasifikaciji ilokucijskih dejanj* (1976) nekdanji konstativ povsem enakopravno pojavi ob boku bivših performativov kot *reprezentativ*, kot ilokucijsko dejanje, ki »govorca zaveže k resničnosti izražene proposicije« (Levinson, 1983: 240) in ki je zavezano vsem pogojem posrečenosti, značilnim za ilokucijska dejanja.

Za problematiko jezikovne zvrstnosti pa je zanimiva nova pojavitev antiteze performativ — konstativ v razpravi Olge Kunst-Gnamuš *Sporazumevanje med željo, resnico in učinkom* (1991) — tokrat v nekoliko drugačni vlogi, v obliki **performativne** oz. **reprezentacijske** namere besedila. Ta delitev Gnamuševi služi kot osnova za razlikovanje med razmerjema do pomena (smisla) pri *ideološkem* in *znanstvenem govoru*. Znanstveni govor po hipotezi Gnamuševe generira proposicije, katerih namen ni drugega kot ubeseditiv oz. govorna pojasnitev stvarnosti, ima torej spoznavno (kognitivno) funkcijo. Nasprotno pa ideološki govor instrumentalizira proposicijo v namene opravljanja ilokucijskih dejanj in doseganja perlokucijskih učinkov, ima torej performativno funkcijo. Ta hipoteza se pokaže v nadaljevanju njene razprave za zelo plodno in se bomo nanjo oprli tudi mi. Prva funkcijska zvrst, ki jo lahko na teh temeljih definiramo, je **znanstveni (Z) govor**, katerega funkcija je **spoznavna**; drugo, ki jo iz klasičnih razdelitev zvrsti poznamo kot praktičnosporazumevalno, lahko s pragmatičnim izrazom imenujemo **sporočanje-vplivanje** (SV) govor,³ katerega funkcija je **perlokucijska**.

Tu pa moramo biti pozorni še na usodo ene izmed zgodnjih trditev teorije govornih dejanj — da je namreč obstoj performativov utemeljen na obstoju *konvencionalnih postopkov z določenim konvencionalnim učinkom* (Austin, 1990: 25). Že Strawson (1971) je opozoril, da izraz 'konvencionalen' tu ni ustrezno rabljen. Ko Austin izjavi, da »lahko zanje rečemo, da so konvencionalna v smislu, da jih lahko pretvorimo v eksplicitno obliko po performativni formuli«, Strawson pristavlja: »K temu lahko najprej in upravičeno pripomnimo, da tak *smisel* besede 'konvencionalen' ne obstaja (1971: 27).« In nadaljuje: »Toda čeprav je taka pripomba umestna, z njo te trditve vendarle ne moremo preprosto odpraviti (prav tam).« V nadaljevanju izpelje prepričljivo korekcijo Austina, in sicer z razdelitvijo ilokucijskih dejanj na dve vrsti:

³ Izraz *ideološki govor* je za namene splošne klasifikacije verjetno preveč omejen, saj zastopa le eno izmed skrajnosti v razmerjih med proposicijo in vplivno funkcijo. »Sporočanje-vplivanje« govor je kompromis, ki skuša zajeti obe skrajnosti in vse, kar je vmes; zakaj smo izraz »performativna funkcija« zamenjali s »perlokucijska«, pa bomo pojasnili v nadaljevanju, kjer bomo performativno funkcijo pripisali konvencionalnoperformativnemu oz. uradnemu govoru. Z izrazom »perlokucijska funkcija« želimo opisati usmerjenost govora k doseganju praktičnih učinkov pri naslovniki in poslušalstvu — to pa ne le v okviru odzivov na ilokucijska dejanja zgodnjega Austina, temveč tudi odzivov na Searlov *reprezentativ*, v primeru katerega je perlokucijski učinek sprememba vrednosti. O razliki med reprezentativom (SV govora) in konstativom (Z govor) gl. v podglavju o znanstvenem govoru.

1. NEKONVENCIONALNA ilokucijska dejanja, katerih učinkovanje razloži z nekoliko dopolnje-
no Griceovo shemo izražanja »nenaravnega pomena«:

A. govorec (G) izreče izrek (X) z namenom (n 1) doseči pri poslušalstvu (P) določen odziv (O),

B. pri tem ima namen (n 2), da P prepozna njegov namen (n 1), in

C. namen (n 3), da P prepozna njegov namen (n 2),

Č. namen (n 4), da bo prav prepoznanje n 1 ter n 2 pri P povzročilo O.

Ta ilokucijska dejanja torej temeljijo na zapleteni igri namenov in jih vodijo različne strategije, ki se opirajo na različne komunikacijske dejavnike, kontekst, vednosti vseh udeležencev komunikacije itd. Odgovornosti za njihovo učinkovitost ne prevzema le govorec, temveč pada tudi na poslušalstvo — če je to pripravljeno ali sposobno sugerirano sprejeti; za konvencionalna jih lahko imamo le toliko, kolikor se pač podreajo konvencionalni naravi jezika, niso pa konvencionalna v svojem bistvu. Prav ta vrsta ilokucijskih dejanj je značilna za SV govor, kot smo ga definirali zgoraj.

2. KONVENCIONALNA ilokucijska dejanja, pri katerih vsa ta zapletena igra namenov ni potrebna. Za ta dejanja so predpisani obrazci (konvencije), katerih uresničitve — če vloge zapolnjujejo pooblaščenici udeleženci in obrazec izvedejo pravilno — neposredno spremeni stanje stvari; na to spremembo publika oziroma njeno prepoznavanje govorcevih namenov nima posebnega vpliva. Poslušalstvo ne prevzema odgovornosti za učinek, saj je govorec namen ne le izrazil, temveč ga je z izrekom že tudi uresničil oz. učinek dosegel. Strawson meni, da izvira Austinova nerodna raba izraza 'konvencionalen' prav iz tega, ker je Austin svojo teorijo začel utemeljevati prav na tej vrsti zgledov:

To ladjo krstim za Svobodo.

Opravičujem se.

Razglašam vaju za moža in ženo.

Ker Strawson ugotavlja, da obstaja med skrajnostma niz vmesnih možnosti, moramo formulirati to razlikovanje še jasneje. Če je izrek z ilokucijskim namenom opravičila izrečen v kaki konvencionalni obliki (bodisi performativni [»Opravičujem se . . .«] bodisi kaki drugi [»Oprostite . . .«, »Rad bi se vam opravičil . . .«]), z jasno izrazitvijo ilokucijskega namena sicer zares predstavimo svoj izrek kot sposoben neposredno spremeniti stanje stvari, vendar nam nič ne zagotavlja, da bo naše opravičilo tudi sprejeto. Zato moramo to razmejitev, če želimo, da dobi praktično vrednost, preformulirati tako, da v dve skupini ne delimo generičnih ilokucijskih dejanj (dejanje opravičila kot takega), temveč le njihove uresničitve pod določenimi pogoji. Pogoj, da neko dejanje štejejo med konvencionalna ilokucijska dejanja, je obstoj konvencij, katerih dosledna uresničitve brezprizivno povzroči spremembo stanja stvari — pa čeprav so bile konvencije za omogočenje te brezprizivne moči določene le *ad hoc* za konkretno pojavitev ilokucijskega dejanja, ne veljajo pa na splošno. Naj to ponazorimo ob zgledu opravičila: izrek »Opravičujem se gospodu N. N. za trditve, objavljene v časopisu Delo itd.« ima brezprizivno moč opravičila le, če sta se oba udeleženca komunikacije pred objavo (npr. na sodni poravnavi) dogovorila za pravila, kako mora biti opravičilo sestavljeno, in če opravičilo ta pravila tudi uresniči. Tako opravičilo upravičeno štejejo za neposredno in brezprizivno uresničeno, saj ga nima nihče pravice zavrniti. V nasprotju s tem moramo vsa druga ilokucijska dejanja opravičila — pa naj so izražena posredno ali neposredno — uvrstiti v skupino nekonvencionalnih ilokucijskih dejanj, saj so formalne konvencije, na podlagi katerih so izreki tvorjeni, le jezikovne narave (so torej le vzorci, kako je ob govorcevi presoji položaja mogoče izrek formulirati, npr.: »Opravičujem se, ker . . .«, »Oprosti, ker . . .«, »Ti, zadnjič nisem mogel priti . . .«), ne podeljujejo pa tem izrekom samoizvršilne moči. Nasprotno, taka dejanja opravičevanja se izrazito ravna po Strawsonovi shemi za nekonvencionalna ilokucijska dejanja, saj

- A. govorec izreče izrek opravičila z namenom, da bi mu poslušalstvo odpustilo prekršek,
 B. pri tem ima namen, da poslušalstvo prepozna njegov namen, da se opraviči, in
 C. namen, da poslušalstvo prepozna njegov namen, da poslušalstvo prepozna njegov namen, da se opraviči,
 Č. namen, da bo prav prepoznanje njegovega namena, da se opraviči, ter njegovega namena, da poslušalstvo ta njegov namen prepozna, pri poslušalstvu povzročilo odpuščanje.

Ni težko ugotoviti, da obstaja med tema rabama jezika bistvena funkcijska razlika. Pri nekonvencionalnih ilokucijskih dejanjih učinek *skušamo doseči* — s sredstvi, ki jih bolj ali manj obvladamo že iz vsakdanje jezikovne prakse. Pri konvencionalnih ilokucijskih dejanjih učinek neposredno dosežemo — če smo seveda za to pooblaščen in če poznamo konvencije, po katerih se to opravi. Te pa so lahko zelo zapletene in nas nekaterih nauči šele specializirana izobrazba. Prav tej vrsti govora ustreza izraz *performativ*, kot njegov etimološki pomen razloži Austin.

»Ime izvira seveda iz glagola 'izvesti' (to perform) ... oznamuje, da je formulirati izrek izvesti neko delo. ... Ponuja se še nekaj drugih terminov ... Najbližje temu, kar potrebujemo, je morda tehnični termin 'operativ', in sicer v strogi pravni rabi, kjer se nanaša na tisti del dokumenta, tj. na tiste določbe, ki se ukvarjajo z izvršbo transakcije (prenosa premoženja ali česar že), ki je njegov glavni predmet, medtem ko preostali dokument zgolj 'navaja' okoliščine, v katerih se transakcija izpelje.«

Izraz 'operativ' si moramo zapomniti, saj se bomo k njemu v poglavju o **konvencionalnoperformativnem (KP) oz. uradnem govoru** še vrnili.

Privoščili si bomo manjšo nedoslednost, da bomo četrto funkcijsko zvrst, utemeljeno na naši perspektivi, definirali šele v posebnem, njej posvečenem poglavju. Upamo, da bodo razlogi za to iz tam razloženih težav razvidni.

2. Znanstveni govor

Pojmovanje znanstvenega govora je po pragmatičnofunkcijskih merilih, ki jih uporablja Gnamuševa, dosti ožje od »strokovnega jezika« kot ene od štirih strukturalističnih funkcijskih zvrsti. Toporišič (1992: 316) loči naslednje podzvrsti strokovnih besedil: »*znanstvena, ... navadna ugotovljalna reproduktivna, poljudnoznanstvena, praktična strokovna, med drugim tudi poslovna*«. Pragmatičnofunkcijska definicija znanstvenega govora prekriva od vsega naštetega le znanstveni jezik, morda celo le del znanstvenega jezika, kot je pojmovan pri Toporišiču. Problem pri ugotavljanju prekrivnosti izvira iz pomanjkanja izrecno funkcijske definicije, ki jo nadomešča opis nekaterih formalnih značilnosti in tipičnih govorcev: »*S praktično strokovnim jezikom ga povezuje strokovno izrazje, vendar je znanstveno obširnejše, obenem pa znano še manjšemu krogu ljudi: poleg tega je načeloma tudi bolj abstraktno*« (1984: 23). Ujemanje je morda jasnejše ob navedbi tipičnih stalnih oblik znanstvenega sporočanja; to so »*razprave, referati, članki*«. Pomembno je namreč poudariti, da zaradi specifičnosti instance smisla besedila po naši definiciji v znanstveni govor ne moremo uvrstiti didaktičnih strokovnih besedil — niti univerzitetnih učbenikov, čeprav drži, da je njihovo izrazje abstraktno⁴ in znano le »*manjšemu krogu ljudi*« in bi jih torej lahko mirno uvrstili v definicijo znanstvenega jezika, kakršna stoji v SS 1984. Razlika temelji na razlikovanju med konstativom, ki je temelj znanstvenega jezika, in Searlovim reprezentativom, eno od oblik SV govora. Instanca smisla v reprezentativu je v terminologiji Gnamuševe *človek, vreden zaupanja oz. subjekt želje*; za posrečenost ilokucijskega dejanja je bistveno, da mu *verjamemo*. V nasprotju s tem je instanca smisla v konstativu znanstvenega govora *logični subjekt*, ki se z izrekom ne zavezuje resničnosti povedanega, temveč celo izrecno izreka svoje besedilo kot *hipotezo*. Za posrečenost konstativa verjetje ni odločilno; bistveno je, da so trditve v njem brezhibno izpeljane po pravilih

⁴ Abstraktnost (oziroma velika količina abstrakcij), ki jo omenja Toporišič, je v resnici pomembna lastnost znanstvenega govora, ki izhaja iz njegove spoznavne funkcije: besedilo, ki skuša pojasniti konkretne pojave, je abstraktne pojme (posplošitve) ne le prisiljeno uporabljati, temveč si za reševanje problemov kot nujni instrumentarij vedno nove abstraktne pojme tudi zamišlja.

logičnega sklepanja. Pri didaktičnih besedilih je situacija ne glede na strokovno oz. zahtevnostno stopnjo tipično reprezentativna: tisti, ki ve, sporoča svojo vednost tistim, ki ne vedo. Avtor (ki je sicer lahko znanstvenik) nastopa kot človek, vreden zaupanja; instanca smisla ni brezhibnost njegovih logičnih izpeljav, temveč njegov doktorat. Vednost je sporočena, ne da bi jo bilo treba posebej utemeljevati:

*Pri patološko anatomskem pregledu ne najdemo nič tipičnega. Makroskopsko lahko ugotovimo kongestijo možganov in možganskih ovojnic, ki utegne privedi do edema in perivaskularnih krvavitev.*⁵

Didaktična strokovna besedila funkcijsko spadajo v sporočanje-vplivanski govor, praviloma seveda v njegov sporočanje pol, čeprav zloraba v vplivanske namene ni izključena.

Seveda tudi v pravih znanstvenih besedilih opazimo navajanje podatkov, ki ne temelji na logičnih izpeljavah in pri katerem se lahko zanesemo le na to, ali avtorju verjamemo ali ne. Ne izhajajo namreč vsi avtorji iz splošno znanih dejstev: vsaj v bolj tehničnih oz. empiričnih strokah znanstveno besedilo tipično vzame za izhodišče poročilo o opravljenem poskusu:

*Na koncu performance testa so bili biki v povprečju težki 486 ± 47 kg. Srednje vrednosti prirasta v zadnjem mesecu testa so nihale med 714 in 1701 g, v povprečju je ta bil 1141 ± 198 g z mediano 1090 g, čeprav je najpogostejše izmerjena vrednost prirasta bila 1000 g.*⁶

Vendarle je tu razlog za verjetje drugačen od tistega pri didaktičnem strokovnem besedilu. Ker imajo te navedbe v znanstvenih besedilih funkcijo izhodišča, na podlagi katerega se bo izpeljal sklep, ima vprašanje njihove resničnostne vrednosti izredno težo. Dvom o njej ni le dvom o avtorjevi strokovni kompetenci (kot pri didaktičnih besedilih) ali o njegovih namenih (kot pri večini SV govorov, kjer dobronamenskih laži lahko sploh ne obsojamo), temveč bi bil vsak dvom o resničnosti izhodišč znanstvenega sklepanja dvom o sami osebnostni integriteti avtorja. Resničnost navedb iz rezultatov poskusa je predpostavljena, ker je integrirana v sama pravila tvorbe takega besedila — in ne zato, ker bi nam bili navedeni podatki všeč ali avtor simpatičen. Sankcije zoper tako kršitev so izredno ostre.

Nasprotno pa se drugi (in pomembnejši) del znanstvenega besedila — hipoteza — lahko izpodbije brez moralne škode za avtorja. Seveda pa tako izpodbijanje ni zaželeno, zato skuša biti sklepanje izpeljano brezhibno.

Raven celotnih plazemskih beljakovin in uree govorita o vnosu beljakovin v organizem. Očitno so plazemske beljakovine zelo inerten kazalec, saj je variacijski koeficient ob približno enakem vnosu beljakovin s krmo kar štirikrat manjši kakor koeficient variacije pri plazemski urei ($6,2\% : 26,3\%$; $P < 0,001$). Iz tega sklepamo, da je vsebnost plazemskih beljakovin v veliki meri pogojena s homeostatskimi mehanizmi, ki so odsev konstitucije. Temu v prid govori dejstvo, da ...

V skladnji je opaziti pogostost pojasnjevalnih (prirednih in medpovednih) struktur; logični subjekt pa se poleg v začetku navedenih podatkov lahko opira tudi na splošno sprejete vednosti (v navedenem besedilu, da so »homeostatski mehanizmi ... odsev konstitucije«).

Taka sestava znanstvenih besedil je značilna za empirične stroke, tj. predvsem naravoslovne znanosti. Izhodišča besedil humanističnih ved so večinoma nekoliko drugačne narave (razen kjer se tudi same opirajo na sistematične empirične raziskave, zlasti pri različnih statistikah, npr. v sociologiji, antropologiji itd.) — svoje sklepanje opirajo predvsem na splošno priznane vednosti,

⁵ Vlado Gregorovič: Bolezni in zdravstveno varstvo prežvekovalcev: infekcijske bolezni in bolezni vimena (skripta, II. del), Veterinarski oddelek Biotehniške fakulteta Univerze v Ljubljani, 1978.

⁶ I. Vojtici: »Presnovni profil lisastih bikov v performance testu«, Zbornik prvega slovenskega veterinarskega kongresa, Slovenska veterinarska zveza, Ljubljana, 1993.

⁷ Prav tam.

značilne za znanstvene *paradigme*. Paradigmo je tu razumeti v smislu teoretika znanosti Thomasa S. Kuhna (povzeto po: Fürst, 1991: 86), kot dosežke, »ki jih določena znanstvena skupnost nekaj časa priznava kot temelj za svoje nadaljnje delo«, kot vednosti, ki (začasno) veljajo za pravilno izpeljane iz splošnih izkušenj in torej za dokazane. »Predpostavka neke paradigme omogoča 'normalnemu' raziskovalcu, da opravlja svoje delo — 'rešuje uganke', ne da bi moral nenehno upravičevati osnove svoje stroke. (Fürst, 1991: 86)« Kuhnova ugotovitev, da vsaka paradigma preživi le toliko časa, dokler ne postanejo izjeme, ki jih ne more pojasniti, tako pereče, da jo mora zamenjati in jo zamenja druga paradigma, ki s prejšnjo ni primerljiva, je dejansko nova utemeljitev za posebno — hipotetično — naravo znanstvenega govora. Seveda ga ta hipotetična narava nikakor ne razvrednoti, saj imajo znanstvena spoznanja velikanski pomen za čisto praktični razvoj človeštva; govori pač le zoper preveliko vehemenco, ki torej že po sami naravi znanstvenega govora nikakor ni primerna.

Humanistična znanstvena besedila torej značilno jemljejo za izhodišče zastavitve problema, ki izhaja že iz same paradigme (kot pravi Kuhn, pojavi niso neodvisni od paradigme, temveč jih ta šele sploh vzpostavi kot pojave); ta problem skušajo razrešiti s sredstvi logičnega sklepanja in ob opiranju na vednosti, ki jih paradigma ponuja (če ta ne zadoščajo, skuša besedilo pač izvesti revolucijo in uveljaviti novo paradigmo), enako kot besedila empiričnih znanosti. Razlika je torej predvsem v naravi izhodišč; v drugih pogledih jih lahko obravnavamo enako.

Strogost logičnih pravil pa uvaža za znanstveno besedilo tudi formalne zahteve, kar je za problematiko zvrstnosti tudi bistveno. Ker so miselne operacije spoznavanja novih vednosti težke, mora biti znanstveno besedilo sestavljeno kar se da pregledno. Vsi deli znanstvenega besedila stremijo k temu, da bi čim nazorneje, neposredneje in neizpodbitneje izrazili tvorčevu tezo. Zastranitve in stilistične inovacije niso zaželeni, ker bi odvrčale pozornost od bistva — čiste spoznavne funkcije besedila. Ker se slog nikakor ne skuša prebijati v ospredje, je govor praviloma izrazito zboren, torej podrejen splošnim konvencijam in niti slogovno inovativen niti zemljepisno-socialno zaznamovan. Strategije znanstvenega sklepanja in ponazarjanja so številne in raznolike (silogizmi, analogije, metafore) in jih tu ne bomo obširneje raziskovali, omenimo lahko le nekaj formalnih značilnosti. Naslov znanstvenega besedila skuša npr. čim popolneje izraziti predmet obravnave:

*Slovenski glagoli z nedoločniškim dopolnilom v tvorbeno-pretvorbenem pristopu*⁸

*Delovanje herbicidov iz skupine derivatov ariloksiacetne kisline na lastnosti semena in koncentracijo testosterona pri kuncih*⁹

Ti naslovi so po svoji sporočilnosti primerljivi samo še z nekaterimi konvencionalnoperformativnimi besedili (prim. v nadaljevanju zgled iz pravnokodifikacijskega besedila); naslovi umetnostnih besedil so le redko take narave (npr. *Kako se je Slinarju z Golovca po svetu godilo*) in tudi naslovi sporočanje-vplivajskih besedil (npr. publicističnih) se bolj kot na celovito in podrobno predstavitev vsebine besedila zanašajo na poudarjanje kakega senzacionalnega, bralca pritegujočega elementa (npr. *120 mrtvih potnikov; Tretji dan odločilne bitke za prestolnico*). Naslovu tipično sledi kratek povzetek (sinopsis), ki je navadno poleg osnovnega jezika razprave tudi v katerem od svetovnih jezikov. V tem delu avtor problem, ki se ga bo lotil, izpostavi; poleg tega pogosto navede tudi načela, po katerih se ga namerava lotiti. Besedilo, ki temu sledi, je strogo logično organizirano — od zastavitve tez in utemeljitve svojega strokovnega instrumentarija prek obdelave do končnih sklepov. V tipični razpravi empirične znanosti si npr. sledijo zgovorni podnaslovi: (1) Uvod, (2) Gradivo in metode dela, (3) Izidi raziskave, (4) Obravnava, (5) Zaključek. Tudi po tej strogi logični in razvidni organiziranosti je znanstveno besedilo primerljivo edinole s KP besedili, kjer pa so konvencije še strožje. Tako navsezadnje tudi zapletena in kaotična besedila kakega Lacana še vedno

⁸ Bolta, Marija, Slavistična revija XXXIV/4, Maribor, 1986.

⁹ Kobal, Silvestra, Kosce M., Cestnik V., Zbornik prvega slovenskega veterinarskega kongresa, Slovenska veterinarska zveza, Ljubljana, 1993.

veljajo za znanstvena, medtem ko pogodba, ki ni napisana po strogih pravilih konvencij, preprosto ne velja za pogodbo.

Govor, v katerem je opaziti drugo skrajnost — kjer ima vsebina načeloma absolutno prednost pred obliko oziroma je slednja vsebini prilagojena — najdemo v drugi funkcijski zvrsti, pri sporočanj-sko-vplivajskih besedilih.

3. Sporočanj-sko-vplivajski govor

Pragmatičnofunkcijska zvrst sporočanj-sko-vplivajski govor torej poleg tradicionalne strukturalistične domene praktičnosporazumevalnega in publicističnega govora pokriva tudi dobršen del strokovnega govora. Ker zajema v svoj okvir vsako rabo jezika v namene perlokucijskega vplivanja na naslovnika (vključno z namenom njegovega informiranja), je formalno zelo raznolika. Govorec ima pri sporočanj-sko-vplivajskem govoru vso svobodo, da glede na okoliščine uporabi strategije, ki jih obvlada, za doseg svojega cilja. Pod strategijami razumemo tu premišljenost rabe propozicij, instrumentaliziranih za doseganje učinkov; bistveni pogoji za njihovo učinkovitost pa so razumljivost, prepričljivost in upoštevanje zahtev okoliščin.

Razumljivost pomeni predvsem generiranje takih propozicij, ki naslovniku omogočajo, da ob vednosti, ki mu je na voljo (v njegovem *vesolju verovanj*, Žagar, 1989: 77), dešifrira njihov *smisel*. Pri znanstvenem govoru smo navedli več zgledov, ki povprečnemu govorcu ne bi bili razumljivi, ker številni uporabljeni izrazi ne spadajo v področje njegove vednosti. Pri sporočanj-sko-vplivaj-skem govoru pa je za razumljivost poleg upoštevanja naslovnikove izobrazbe pomembno predvsem upoštevanje njegovega poznanja določenih posameznih dejstev, ki so lahko za *smisel* propozicije relevantna. Govorec, ki se zanaša na to, da naslovnik pozna določena dejstva, lahko doseže zaželeni učinek po zelo velikih ovinkih. Zgled za to je prefinjeno izsiljevanje, opisano v romanu M. Mazzinija Drobotnice:¹⁰

A: »Pomisli! Sprehajam se. Gazim podrast in pridem mimo starega, posušenega osamelca. Levo previs. Za drevesom štrleča skala ... Pomisli, kaj sem zagledal. Cel nasad gandže ... Gotovo sploh ne veš, kaj je to. Marihuana, Lojze. Pazi, droga! ... Takoj mi je bilo jasno. Cel nasad, pomisli.«

B: »Kaj je bilo potem?«

A: »Nič.«

B: »Nisi prijavil?«

A: »Ne. V tem je problem. Še nikoli nisem nikogar prijavil. Kot veš, s policaji nisem v dobrih odnosih ... Po drugi strani, pomeni taka plantaža ... Lastnik mora biti strašen preprodajalec. Gangster, ki zapeljuje mladino. Jo navaja na strup. Ubija mladost v njej.«

B: »In kaj ... kaj misliš storiti?«

A: »Prijavil ga bom, prasca! Principi gor ali dol ... Ta trenutek grem na policijo. Me spreliš, da se med potjo ne premislim? ... Naj odleži pet ali deset let na samem in naj razmisli! ... Kot pravi papež v svoji zadnji encikliki, ni tako? Drogo delijo mladini, namesto poezije, kulture. Saj res! Ti delaš honorarno v tiskarni, ne?«

B: »Ja ... delam.«

A: »Mar ne bi natisnili drobne knjižice poezije našemu Pesniku? Kakih petsto izvodov na umetniškem papirju? Sto plakatov z reklamo? Da dobi mladina pravo hrano in ne omamnih iluzij?«

B: »To stane.«

A: »Prav imaš! Kaj se pletem s pcezijo! Moral bi biti že na policiji.«

B: »Ja, mogoče bi pa šlo.«

A: »No, vidiš.«

¹⁰ Mazzini, Miha: Drobotnice, Prešernova družba, Ljubljana, 1987 (str. 89).

Bistvena za učinkovitost A-jevega govora je bila B-jeva vednost, da A govori o njegovem nasadu marihuane. Druge strategije, ki jih je uporabljal A, so B-ju dale tudi vedeti, da to ve tudi A. Smisla A-jevih proposicij torej ni bilo težko dešifrirati: *vem za tvoj nasad marihuane; če mi ne narediš usluge, ga bom izdal policiji*.

A-jeve strategije se dajo analizirati s pomočjo konverzacijskih maksim. S tem, ko je natančno opisal kraj najdenega nasada, ni le sporočil B-ju, da gre za njegov nasad; že s tem mu je dal vedeti, da ve, čigav nasad je. V nasprotnem primeru bi kršil maksimo kvantitete: »oblikuj svoj prispevek tako informativno (in ne bolj), kot je potrebno!« Če ne bi bilo (iz razloga, ki ga mora B ugotoviti) pomembno, da opiše kraj, bi bila informacije očitno odvečna. Vse dvome pa razprši še nadaljnje navidezno kršenje maksime kvantitete, ko se A obširno sklicuje na B-jeve javno razglašane moralne nazore — hkrati pa kršenje maksime kakovosti (»ne reci nič takega, kar imaš za neresnično«), saj B ve, da je A po svetovnem nazoru nihilist in v zatrjevane proposicije ne verjame. Smisel povedanega je na dlani.

Prikritost smisla in njegovega ilokucijskega naboja je posebnost, ki sporočanje vplivajski govor močno loči od znanstvenega in konvencionalnoperformativnega govora (ne pa tudi od umetnostnega). Glede na izredno pogostost posrednega sporočanja smislov in posrednega vplivanja na naslovnika bi pravzaprav lahko sklepali, da je prikrivanje smisla retorično sredstvo, ki prepričljivost poveča. Ko naslovnik glede na svojo vednost dešifrira smisel povedanega, se med njim in govorcem stkejo zarotniške mreže skupnega veselja verovanj. »Vem, kaj si hotel povedati,« pravi naslovnik, »dobro se razumeva.« Seveda to ne prinaša vedno pozitivnih reakcij; A v opisanem zgledu izsiljevanja B-ja gotovo ni pripravil do tega, da ga vzljubi. Kljub temu pa se je med njima v postopku dešifriranja smisla ustvarila povezanost skupne vednosti, ki je povzročila dosti večji učinek, kot bi ga imela neposredna grožnja. Govorec naslovnika povabi v svojo igro; sklicuje se na njegovo poznanje dejstev, na njegovo znanje; vabilo je svojevrstno laskanje, sklicevanje je naslovnikovo vednost pa učinkovita vaba, ki naslovnika lahko premami do dovzetnosti za neverjetne učinke. Skrajnost tovrstne instrumentalizacije proposicij, najzapletenejša konstrukcija smisla, ki zamegli oči naslovnikov, je ideološki govor, Gnamuševa ga postavi kot najnazornejšo nasprotje logičnega, razvidnega znanstvenega govora. Zarotniško razmerje, ki po eni strani izhaja iz skupnega veselja verovanj, po drugi pa to skupno veselje verovanj vse bolj napihuje in širi, pripelje ljudi do skrajnih dejanj, tudi do množičnega ubijanja. Da govorec lahko dosega podobne učinke, mu ne zadošča, da je razumljiv; biti mora prepričljiv.

V sporočanje vplivajškem govoru pa logično dokazovanje — v nasprotju z znanstvenim govorom — nikakor ni ne edino ne tipično sredstvo prepričevanja. Subjekt tu nastopa kot »vreden zaupanja«; od stopnje zaupanja, ki ga uživa, so močno odvisne strategije, ki jih lahko uporablja. Za učinkovitost tega govora je pomembno, da ima naslovnik govorca vsaj za verodostojnega, če že nima o njem izrazito pozitivnega mnenja; če je verodostojen ali ima poslušalstvo na svoji strani, lahko obračunava z drugimi tezami in govorci brez posebne utemeljevanje. In nasprotno: tisti, ki mu naslovnik ne zaupa, se mora zatekati k dolgem dokazovanju in drugim postopkom »snubljenja« naslovnikov. Že antične retorike (Barthes, 1990: 59) so poznale poleg logičnega utemeljevanja tudi učinkovitost čustveno-moralnega vplivanja. Govorec se skuša priličiti naslovniku; s tem pri njem zbudi zaupanje in naklonjenost; ko je to opravljeno, lahko brez posebnega truda skuša priličiti naslovniku sebi.

Kljub mogočim zlorabam pa je subjekt, vreden zaupanja, pomembna instanca smisla v človeškem govoru. Omogoča namreč gospodarnost; če smo si ustvarili zaupanje, nam v vsakdanjem življenju ni treba vsega, kar povemo, nenehno utemeljevati in dokazovati. Posvetimo se lahko igri sporočil in vplivov, ki se podreja tudi številnim predpisanim strategijam, izhajajočim iz zahtev drugih prvin sporazumevanja.

4. Konvencionalnoperformativni govor

Ko iščemo formalne lastnosti **konvencionalnoperformativnega (KP)** govora kot zvrsti, katere funkcija je neposredno spremeniti stanje stvari, ne moremo mimo Austinove primerjave performativa z 'operativom', delom pravnega dokumenta, ki se ukvarja z izvršbo transakcije. Pri konvencionalnoperformativnih besedilih namreč hitro opazimo značilno funkcijsko dvodelnost. Nekatere v besedilu navadno stoji stavek ali nominaliziran (kot besedilnotipski naslov, gl. dalje) izrek z izrecno performativno močjo,¹¹ ki dejanje v resnici izvede (»opravi transakcijo«) in torej ustreza **operativu**, kot ga navaja Austin. Preostali del besedila medtem celoto izpolnjuje vsebinsko; razmerje med njima lahko primerjamo z razmerjem med tem, kar na ravni izreka stoji za *performativni morfem*, in tem, kar zastopa *propozicijsko vsebino*. Za formalno identiteto konvencionalnoperformativnega govora pa je pomembno, da se konvencijam ne podreja le operativ, temveč celotno besedilo; oblikovano mora biti po strogih, natančno predpisanih in le počasi spreminjajočih se konvencionalnih pravilih. Zato operativa iz strukture besedila ne moremo iztrgati in ga kot posebno vrsto govora obravnavati ločeno: v performativni funkciji moramo opazovati celotno besedilo. Tipična besedila, ki neposredno uveljavijo nova stanja stvari, so pravni predpisi, odločbe, pogodbe, poročni, krstni, imenovalni in drugi razglaševalni obrazci, potrdila različnih transakcij in statusov itd.; torej večji del uresničitve tega, kar razumemo pod uveljavljenim izrazom **poslovni oz. uradovni jezik**. Vanj ne spadajo morda le tisti deli poslovno-uradovnega govora, ki imajo izključno sporočanje funkcijo, kot so različna uradna poročila, zapisniki itd.¹²

Operativ stoji v konvencionalnoperformativnem besedilu navadno na začetku (pri pravnem besedilu v preambuli), kjer pooblaščen avtoriteta novo stanje stvari razglasi:

Na osnovi 30. člena Zakona o varstvu okolja (Ur. list RS, št. 32/93), 26. člena Zakona o vladi republike Slovenije (Ur. list RS, št. 4/93) in Zakona o ratifikaciji montrealskega protokola izdaja vlada republike Slovenije

PRAVILNIK O OMEJITVI IN PREPOVEDI PROIZVODNJE, DAJANJA V PROMET IN UPORABE OZONU ŠKODLJIVIH SNOVI

Operativ z avtoriteto izvršitelja dejanja razglasi celotno besedilo za veljavno: zakon je izdan, poslej se bodo morali vsi, ki se na ozemlju, za katerega zakon velja, ukvarjajo z dejavnostjo, ki jo zakon ureja, podrežati novemu stanju stvari, novim pravilom, kaj je dovoljeno in kaj ni. V današnji slovenski politični ureditvi je seveda šele zakonodajna oblast (parlament) tista, ki zakonu dokončno podeli moč (seveda spet po strogo konvencionalnem postopku), medtem ko operativ v pisnem besedilu poudarja avtoriteto izdajatelja. V drugačni politični ureditvi lahko operativ v pisnem besedilu uveljavi novo stanje stvari neposredno:

*NAPOLEON, Zefar Francozov, Kral Italije, varih rajnske svése,
Smo [klenili inu] [klénemo tako]:¹³*

Na splošno velja tudi konvencija, da morajo vsak operativ z lastnoročnim podpisom overiti predpisani udeleženci sporazumevanja; če gre za pravno osebo, je operativ poleg podpisa predstav-

¹¹ Namenoma nismo uporabili izraza *performativni izrek*, ker ga oxfordska teorija uporablja za strukturo s performativnim glagolom v prvi osebi sedanjika v indikativu; izrek z *izrecno performativno močjo* ima lahko tudi drugačne oblike, kot jih pač dovoljuje konvencija (torej ne le: *opravičujem se*, temveč tudi *oprostite*).

¹² Primer uradnih zapisnikov in poročil je mejen: čeprav poročajo o že preteklih dogodkih, imajo — če so po predpisanih konvencijah overjeni — svojo uradno veljavo in se lahko spodbijajo enako kot konvencionalnoperformativna besedila (kot bo prikazano v nadaljevanju). Zdi se, da je zavezanost subjekta resničnosti povedanega le bolj v ospredju, opaznejša in torej tudi bolj na udaru suma in preverjanja kot pri tipičnem konvencionalnoperformativnem besedilu (npr. pogodbi). Če se strinjamo, da sta naslova *zapisnik* in *poročilo* izreka z izrecno performativno močjo in da gre pri tem, ko je tako besedilo ustvarjeno in z njim nastane podlaga za postopke, ki brez njega ne bi bili mogoči, za *spremembo stanja stvari*, bi lahko dolgi in nerodni izraz *konvencionalnoperformativni govor* zamenjali s prikladnejšim izrazom *uradni govor*.

¹³ Jože Toporišič in Velemir Gjurin (ur.): Slovenska zvrstna besedila, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana, 1981 (str. 510).

nika te pravne osebe overjen tudi z njenim žigom. Subjekt, ki stoji za konvencionalnoperformativnim besedilom, agens (stavčnega ali nominaliziranega) operativa, ni niti logični subjekt znanstvenega govora niti subjekt, vreden zaupanja, ki ga poznamo iz sporočanjško-vplivajškega govora, temveč **pooblaščen subjekt**.

Pooblaščenega subjekta pogosto ne predstavlja posameznik, temveč določena konstelacija udeležencev sporazumevanja, ki je besedilo sestavila. Za konvencionalnoperformativna besedila je značilno to, da se lahko njihova veljavnost spodbija tako, da se spodbije pooblaščenost (ali — v primeru ponarejenih listin — istovetnost) katerega izmed udeležencev sporazumevanja, ki tvorijo pooblaščen subjekt. Ob zgledu kupno-prodajne pogodbe tvorijo tak subjekt (1) prodajalec, (2) kupec in (3) overitelj (pravna oseba, npr. odvetnik ali pristojni urad). Besedilo izgubi veljavo, če je spodbita pooblaščenost katerega koli izmed teh udeležencev — če npr. prodajalec sploh ni lastnik predmeta, ki se prodaja, če kupec ni pooblaščen za nakup (je npr. tuji državljan, ki po zakonih ne sme kupovati nepremičnin na ozemlju zadevne države) ali če urad nima pooblastil za overitev zadevne transakcije — pa tudi če se dokaže, da je overitev katerega koli izmed teh udeležencev ponarejena.

Veljavnost konvencionalnoperformativnega besedila pa je mogoče spodbijati tudi drugače: z dokazovanjem neresničnosti ali nesmiselnosti vsebine. Pomembna razlika med učinkovanjem neresničnosti propozicije pri SV in KP govoru pa je ta, da je sporočanjško-vplivajško besedilo lahko zaradi tega avtomatično neučinkovito in ga lahko naslovnik ignorira, pri konvencionalnoperformativnem besedilu pa je treba njegovo veljavnost formalno izpodbiti in doseči tvorbo drugega konvencionalnoperformativnega besedila — »protibesedila«, ki prvo besedilo uradno razveljavi.

Kot rečeno, pa konvencije ne veljajo le za operativ, temveč za celotno besedilo. Nekaj najočitnejših posledic teh konvencij, ki se nanašajo izrecno na konvencionalnoperformativno besedilo zaradi njegove funkcije in ne na obred, v katerem se udejnijo:

- stroga preglednost formalne razčlenjenosti besedila (številčenje členov, odstavkov, točk), ki omogoča navzkrižno sklicevanje;
- stroga preglednost pomske sestavljenosti besedila; ta mora ustrezati predpisanemu obrazcu. V zakonu si npr. sledijo: *preambula* (ta opre pričujoči predpis na načela že veljavnih predpisov in vsebuje operativ), *splošne določbe* (te razmejijo področja, pojasnijo namen zakona in definirajo splošne pojme), *tematska poglavja* (ta tvorijo vsebinsko telo zakona), *kazenske določbe* (te določajo kazni za kršitev predpisov v tematskih poglavjih) ter *prehodne in končne določbe* (te določajo, kako naj se opravi prehod iz starega v novo stanje stvari in kdaj).
- izrazita brezosebnost pri večini vrst konvencionalnoperformativnih besedil (ne pri vseh); tudi če se udeleženci sporazumevanja (celo sam tvorec besedila) v besedilu omenjajo, so omenjeni v tretji osebi; s tem je povezana tudi strogo nadzorovana raba ekspresivnosti;
- ker KP besedila usodno posegajo v življenje ljudi, njihovo lastnino itd., morajo biti konvencije izredno natančne in nedvoumne. To je tipično opazno v nenehnem sklicevanju na natančno določene odstavke in točke, v nenehnem ponavljanju referenčnih besed in besednih zvez (deiktiki in skrajšane ponovitve so načeloma nezaželeni zaradi možnosti dvoumnosti: le nekateri ključni izrazi se lahko skrajšajo ob izrecni navedbi: »Komisija za volitve in imenovanja (v nadaljnjem besedilu: Komisija)«, v dolgovznem navajanju vseh mogočih različic dogodkov, ki skuša preprečiti pojav česar koli nepredvidenega:

Zavežujem se tudi trpeti oziroma povrniti vse opominjevalne in izterjalne, zlasti vse tožbene in eksekucijske stroške, izrecno tudi stroške zemljknižnega ali kakoršnega koli zavarovanja predstoječe terjatve, take za sodno in izvensodno odpoved, za intervencijo pri eksekutivnih dražbah in za napovedovanje in vgotavljanje terjatve k skupilu, sploh vse stroške, ki jih utegne povzročiti izterjanje te terjatve, nadalje tudi stroške pobotnice, odstopnice in potrdil o obrestnih plačilih in odplačilih na glavnico. (1923)

Številna konvencionalnoperformativna besedila se tvorijo množično in rutinsko (potrdila, računi) ali pa so tvorjena v namene rutinske obdelave (prijave, prošnje). Da bi se taka rutinska tvorba oziroma obdelava čim bolj olajšala, se za taka besedila navadno predpisujejo in serijsko izdajajo

obrazci, ki nosijo vsi isti operativ, vnašajo pa se le vsebinske spremenljivke. Pri takih besedilih se performativni glagol operativa pretvori v samostalniški naslov obrazca:

SLUŽBA DRUŽBENEGA KNJIGOVODSTVA

POTRDILO

VPLAČAL JE: Janez Novak, Blatni Dol 15

S tem dokumentom SDK potrjuje, da je J. N. vplačal ...

DZS d.d., Mestni trg 26, 61001 Ljubljana

NAROČILNICA

Podatki o kupcu:

Priimek in ime: Janez Novak

Ulica, poštna številka in kraj:

S tem dokumentom J. N. naroča pri DZS ...

Tudi za ta besedila velja vse, kar smo povedali o drugih konvencionalnoperformativnih besedilih: če so izdana in overjena v skladu s predpisanimi konvencijami, potem veljajo. Izdelek je naročen ali zaračunan, vplačilo je potrjeno, prošnja oz. prijava je vložena; besedilo je veljavno ne glede na to, če prijavitelja na razpis ne maramo, če osebno menimo, da je izdajatelj potrdila lažnivec ali če naročniku naročenega izdelka ne privoščimo.

4. Umetnostni govor

Če smo si za merilo razlikovanja Z, SV in KP govora izbrali njihovo pragmatično funkcijo, se znajdemo v zadregi, ko skušamo definirati četrto tradicionalno razločevano funkcijsko zvrst, umetnostni govor. Čeprav se njegova funkcija in z njo formalni vzorci očitno razlikujejo od navedenih zvrsti, nam v teoriji govornih dejanj razlikujočih kategorij zmanjka. Resda lahko posamezne izreke umetnostnega besedila pragmatično razčlenjujemo prav kot pri navadnih sporočanjso-vplivajnskih besedilih; in vendar, če se omejimo na to, storimo pomembno napako. Prezremo namreč drugačnost *vloge* teh govornih dejanj v umetnostnih besedilih; in prav v tem bi lahko iskali definirajočo posebnost umetnostnega govora.

Strukturalistične definicije so si o nekaterih bistvenih lastnosti teh besedil edine: J. Toporišič ugotavlja, da se umetnostni govor od drugih funkcijskih zvrsti »loči po tem, da postavlja močno v ugotavljanje svoje stvarnosti, ampak ustvarjanje umislenega sveta ... (1992: 339)«. Jakobson v kontekstu svoje delitve jezikovnih funkcij glede na komunikacijske prvine definira poetično funkcijo jezika, ki je »dominantna, določujoča funkcija« besedne umetnosti, kot »naravnost kot sporočilo kot takemu, osredotočenje na sporočilo zaradi njega samega (1989: 158)«.

Obema definicijama je torej skupno, da postavlja umetnostni govor v ospredje »svojo lastno pojavnost«; Toporišič poleg tega izrecno opozori, da je ob zaverovanosti tega govora v lastno obliko resničnostna vrednost propozicije (izražanje »preverljive stvarnosti«) zgolj drugega oziroma sploh nikakršnega pomena. Ti ugotovitvi nam omogočata pri definiranju pragmatičnih funkcij glede na razmerje med propozicijo in smislom pomembno dopolnilo. Medtem ko smo namreč postavili, da je znanstveni govor osredinjen na propozicijski pomen sam in je v tem primeru predmet pozornosti njegova resničnostna vrednost, da je pri sporočanjso-vplivajnskem govoru njegova resničnostna vrednost predmet zaupanja in je propozicijski pomen instrumentaliziran v prid pragmatičnega smisla, pri konvencionalnoperformativnem govoru pa pragmatični smisel propozicijo sploh šele uresniči, lahko pri U govoru rečemo, da resničnostna vrednost sploh ni pomembna oziroma je *predpostavljeno, da je ni*. Resničnostna vrednost propozicij — pa tudi vplivajnska prвина, v namene katere je instrumentalizirana — ima zgolj svojo *interno težo znotraj* »umišljenega sveta«. Medtem ko je ta enosmerna instrumentalizacija interne narave, pa je za umetnostna dela značilna predvsem *druga instrumentalizacija* obeh internih prvin smisla v »resničnem svetu«: instrumentalizacija, ki jo opravi *umetniški subjekt*.

Tvorec besedila, ki skuša ob domnevani nepomembnosti resničnosti vrednosti propozicij doseči, da bo njegovo besedilo predmet užitka, po definiciji ni logični subjekt (ki utemeljuje), prav tako to ni subjekt želje (ki mu verjamemo) ali pooblaščen subjekt (ki vpričo nas suvereno spremeni stanje stvari). Dejstvo je, da lahko uživamo celo v umetnostnem besedilu avtorja, v katerega nimamo prav nikakršnega zaupanja kot v človeka, ki bi mu dovolili, da z instrumentalizacijo propozicij v svoje pragmatične namene vpliva na nas. Do tega pojava lahko pride le po paradoksu, da dejanski tvorec besedila iz besedila kot stičišča komunikacijskih prvin izstopi; z drugimi besedami: v besedilu tvorec sploh ne nastopa kot subjekt. Odgovornost za izrekanje prevzame bitje, ki je diskurzivna fikcija — umetniški subjekt. Pri razlagi tega postopka se lahko opremo na Ducrotovo teorijo polifonije (Ducrot, 1988: 170), v okviru katere le-ta loči:

a) *govorečega subjekta* kot empirično bitje, ki dejansko govori (»dejanski tvorec besedila« iz prejšnjega odstavka);

b) *govorca* kot diskurzivno fikcijo, kot bitje, ki je »v samem smislu izjave predstavljeno kot odgovorno zanj . . . ; nanj se torej nanaša zaimek *jaz* in druga znamenja prve osebe« (kot tak je že v vsakdanjem govoru v nekaterih redkih primerih ločen od govorečega subjekta kot empiričnega bitja (ponovitve tujih izjav, navajanje premega govora);

c) *izjavljalca*, ki prevzema odgovornost za izjavo, ni pa (tako kot govorec) izražen s prvo osebo oziroma njegove besede v izjavo ne vstopajo neposredno. V vsakdanjem govoru nastopajo izjavljalci pogosto v izjavah, ki vsebujejo ironijo; Ducrot navaja zgled iz 1. prizora 1. dejanja *Britanika*, kjer se Agripina posmehuje besedam zaupnice Albine z izjavo:

*In ta isti Neron, ki krepost ga vodi,
ugrabit veli Junijo sredi noči . . .*

Odgovornosti za izjavo, da vodi Nerona krepost, ne prevzema govorec — gre za »izposojanje« Albininega mnenja in za njegovo smešenje s postavitvijo v protislovno sobesedilo. Albina je v tej izjavi izjavljalec, »bitje, ki naj bi se izražalo v izjavljanju, ne da bi mu mogli natančno pripisati besede«.

Ducrotov pojem »govorečega subjekta« ustreza našemu izrazu »tvorec besedila« — izraz »subjekt« smo doslej namreč pridrževali za tisto instanco besedila, na katero se zanašamo kot na poroštvo integritete njegovega smisla. Z umetniškim subjektom bomo tu poimenovali tisto, kar literarna teorija pri prozi tradicionalno imenuje »pripovedovalec«, v liriki pa »lirski subjekt«; gre za *osrednjega* govorca (*osrednjega* poudarjamo zato, ker se v večini umetnostnih besedil skozi premi govor pojavlja več instanc, ki ustrezajo Ducrotovi definiciji govorca), v primeru tako imenovanega tretjeosebne pripovedovalca pa celo *osrednjega izjavljalca* besedila, »ki mu ne moremo natančno pripisati besed«. Poleg umetniškega subjekta pa se v umetnostnem besedilu pojavljajo še množice drugih govorcev (v premem govoru, zapisu »toka zavesti« ipd.) in izjavljalcev (skozi dialoško sestavljenost besedila, Bahtin). Besedilo se tako spremeni v kompleksen diskurzivni prostor, katerega smisel se izlušči kot rezultanta prepletajočih se usmeritev propozicij in ilokucij. Pri tem je umetniški subjekt vodilo, ki nas usmerja, je luknja, skozi katero kukamo v »umišljeni svet«. Ne zaupamo mu zato, ker bi dobro utemeljeval, ker bi bil »vreden zaupanja« ali, ker bi nas suvereno postavljajal pred noro dejstvo; prepuščamo se mu zato, ker v njegovih besedah čutimo nenavadno moč, ker v besedilu uživamo. Zakaj?

Kakšna je navsezadnje *funkcija* umetnostnega govora: s kakšnim namenom tvorec besedila ustvarja svoje umišljene svetove in zakaj se naslovniki tako radi spuščamo v zapletene diskurzivne prostore umetnostnih besedil? S tem vprašanjem se umetnostni teoretiki, filozofi, sociologi, psihoanalitiki in drugi učenjaki ukvarjajo že stoletja, pri tem pa prihajajo do zelo različnih razlag. Definicija umetnostne funkcije, kakršno podajamo tu, zato ne more biti kaj drugega kot poskus osvetlitve nekaterih ugotovitev, ki utegnejo biti pomembne za naš jezikovnopragmatični vidik.

Cassirer pojasnjuje naravo umetnosti takole: »Jezik in znanost se opirata na isti postopek abstrakcije; umetnost lahko opišemo kot nenehen proces konkretizacije . . . [Umetnost] ne proučuje lastnosti ali vzrokov stvari, temveč nam ponuja intuicijo oblike stvari (1978: 186-7).« Malo naprej to misel razloži še jasneje: »Velik lirski pesnik lahko tudi našim najskritejšim občutkom da določeno obliko. To je mogoče samo zato, ker je njegovo delo jasno organizirano in artikulirano, čeprav se ukvarja s predmetom, ki je navidez iracionalen in neizrekljiv.« Barthes v svoji Lekciji to misel v nekoliko drugačnem izrazu le še bolj doreče: »Na nesrečo pa ne obstaja za človeški govor nič zunanjega: govor je zaprto mesto, ki ga lahko zapustimo samo za ceno nemogočega . . . In vendar nam (. . .) ne preostane nič drugega, kot da, če lahko tako rečem, z jezikom ravnamo zvijačno, da ga prelisčimo. To zdravilno prelisčanje, to obidenje, ta sijajna vaba, ki omogoča, da jezik, ko je zunaj oblasti, slišimo v blišču permanentne revolucije govora, imenujem: literatura (povzeto po: Fürst, 1991: 149).«

Po Cassirerju je umetnostni govor diametralno nasprotje znanstvenega: medtem ko smo rekli, da je funkcija znanstvenega govora spoznavna — »predelava« stvarnosti v (abstraktno) obliko, primerno za ponotranjenje — je torej umetnostna funkcija to, da se notranje — »intuitivna oblika stvari«, kot pravi Cassirer — predela v (konkretno) obliko, ki jo lahko izrečemo; da »iracionalno in neizrekljivo« postane izrekljivo. To lahko seveda dosežemo le s »prelisčenjem jezika« — z zapletenim procesom, ki smo ga opisali prej, z ustvaritvijo kompleksnega diskurzivnega prostora, v katerem se prepletajo številne propozicije in vplivi; in seveda z zapleteno in skrbno dognano »samo k sebi usmerjeno« obliko besedila, ki je zmožna tak diskurzivni prostor utelesiti.

Temeljna zmožnost za uresničevanje funkcije umetnostnega govora — zmožnost, »dati našim najskritejšim občutkom obliko«, naj bodo ti občutki naključni kot v impresionističnih podobah ali arhetipski kot v antični ali renesančni drami — v nasprotju z drugimi govornimi zvrstmi ni dana vsakemu govorcu. Pri tem ne gre za kake vrste kompetenčno pomanjkljivost; če bi jezik definirali zgolj kot »sredstvo za sporazumevanje«, bi celotno kompetenco pokrilo že poznanje jezikovno-retoričnih sredstev sporočanje-vplivanskega govora. Toda pri konvencionalnoperformativnem govoru nimamo več opraviti s sredstvom za sporazumevanje, temveč s sredstvom za spreminjanje sveta, pri znanstvenem govoru s sredstvom za oblikovanje novih vednosti, pri umetnostnem govoru pa s sredstvom za izražanje kompleksnih notranjih doživetij in intuitivnih spoznanj.

V svojem razmišljanju smo pravzaprav premaknili težišče definicije od »poetične funkcije jezika«, samoosredinjenosti in estetske dodelanosti, ki je glavna lastnost umetnostne besede po Jakobsonu, na »umetnostno funkcijo«, ki pač s prvo ni ista. S tem smo obšli tudi Jakobsonov poudarek, da poetična funkcija ne prihaja do veljave le v umetnostnem, temveč tudi vsakdanjem govoru, le da v prvem pač prevladuje, kar je seveda čisto res. Le da je, s pragmatičnega stališča gledano, Jakobsonova poetična funkcija v umetnostnem besedilu instrumentalizirana, da ima torej *drugo funkcijo*.

Literatura

- Austin, John L. (1971): »Performative-Constantive«, The Philosophy of Language (ur. Searle, J. R.), Oxford University Press, 13-23.
- (1990): Kako napravimo kaj z besedami, Studia humanitatis, Ljubljana.
- Barthes, Roland (1988): »The Death of the Author«, Modern Criticism and Theory (ur. Lodge, David), Longman, Harlow, 167-172.
- (1990): Retorika starih, Studia humanitatis, Ljubljana.
- de Beaugrande, W. A., Dressler, W. U (1992): Uvod v besediloslovje, Park, Ljubljana.
- Breznik, Anton (1908): Besedni red v govoru, Dom in svet 21, Ljubljana.
- Cassirer, Ernst (1978): Oglad o čovjeku (Uvod u filozofiju ljudske kulture), Naprijed, Filozofska biblioteka, Zagreb.
- Crystal, David (1987): The Cambridge Encyclopaedia of Language, Cambridge University Press.
- Ducrot, Oswald (1988): Izrekanje in izrečeno, Studia humanitatis, Ljubljana.
- Dular, Janez (1974): »Zvrstnost slovenskega publicističnega jezika«, X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 41-52.

- Dular, Janez (1979): »O definicijah funkcijskih vrst in njihovi formalizaciji v šoli«, Jezik in slovstvo XXV/3, Ljubljana, 80-85.
- Fürst, M., Halmer, M. (1991): Filozofija, DZS, Ljubljana.
- Havránek, Bohuslav (1963): »Školy spisovného jazyka a jeho kultura«, Studie o spisovném jazyce, Praga.
- Jakobson, Roman (1989): »Lingvistika in poetika«, Roman Jakobson: Lingvistični in drugi spisi, Studia humanitatis, Ljubljana, 147-190.
- Kunst-Gnamuš, Olga (1991): Sporazumevanje med željo, resnico in učinkom, Slovensko društvo raziskovalcev šolskega polja, Ljubljana.
- Levinson, Stephen C. (1983): Pragmatics, Cambridge University Press.
- Novak, France (1980): Poslovni in uradovni jezik, Gospodarski vestnik, Ljubljana.
- Orožen, Martina (1988): »Narečje in knjižni jezik«, XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 5-17.
- Pogorelec, Breda (1986): »Znanstveno besedilo, njegove jezikoslovne prvine in slog«, Slovenski jezik v znanosti I, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 11-22.
- Richards, J., Platt, J., Weber, H. (1985): Longman Dictionary of Applied Linguistics, Longman, Harlow.
- SAZU (1969-1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- (1990): Slovenski pravopis I: Pravila, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Searle, J. R. (1976): »The classification of illocutionary acts«, povzeto po: Levinson (1983: 240) in Richards, J., Platt, J., Weber, H. (1985: 265).
- Strawson, P. F. (1971): »Intention and Convention in Speech Acts«, The Philosophy of Language (ur. Searle, J. R.), Oxford University Press, 23-38.
- Toporišič, Jože (1984): Slovenska slovnica, Založba Obzorja, Maribor.
- (1992): Enciklopedija slovenskega jezika, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Vidovič-Muha, Ada (1972): »Kategorizacija in stilna opredelitev ozko knjižne leksike«, VIII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 35-52.
- Žagar, Igor Ž. (1989): Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti, DZS, Ljubljana.

Andrej Skubic

UDK 808.63-086.6:801.73

SUMMARY

A CLASSIFICATION OF FUNCTIONAL TEXT TYPES AND A PRAGMATIC DEFINITION OF FUNCTION

Typical of the definitions of functional genres as established in Slovene linguistics is that they do not derive from an established set of language function discriminating criteria, but rather proceed in the opposite direction: specific features of certain groups of text are examined, and on their basis existence of a connective factor, a common function, is deduced. Contrary to this approach, there are sources in linguistic pragmatics which offer a possibility to define functional text types on the basis of pragmatic functions performed by texts. On the basis — with certain terminological changes — the author endeavors to develop a definition of four functional text types. Within this framework, scientific discourse appears as the use of language in which the proposition is presented as an explanation of reality via linguistic means; its function is cognitive and the instance of its sense is a logical subject. Illocutionary-perlocutionary discourse instrumentalizes the proposition so as to per-

form illocutionary acts and achieve perlocutionary effects; its function is perlocutionary and the instance of its sense is a trustworthy subject. Conventionally performative or official discourse is the use of language which — with an appropriate implementation of prescribed patterns realizes the proposition, has the power to change a state of affairs or to perform a certain act; its function is performative and the instance of its sense is an authorized subject. In artistic discourse the truth value of propositions is irrelevant, and its purpose is to express — using complex procedures of organizing fictional discursive space — »an intuitive form of things«; contrary to scientific discourse, which makes external entities abstract (prepares them for internalization), artistic discourse makes inner experience of the world concrete (prepares it for externalization); the instance of the sense of such a text is an artistic subject.

Ob šestdesetletnici Franceta Novaka

Minulo jesen je praznoval šestdeseti rojstni dan France Novak. S prazničnim trenutkom se je ponudila lepa priložnost za strnjen pregled dela, ki ga je slavljenec predvsem za slovensko jezikoslovje doslej opravil.

France Novak se je rodil 1. novembra 1934 na Gorenjem Vrhu pri Dobrniču. Maturiral je leta 1955 v Novem mestu. Leta 1960 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomiral iz slovenskega in srbohrvaškega jezika s književnostma. Prav tam je v letih 1961-1964 absolvirал štiri semestre tretjestopenjskega študija. Leta 1965 se je jezikovno in strokovno izpopolnjeval na Karlovi univerzi v Pragi, leto poprej pa je kot asistent pričel z delom na Inštitutu za slovenski jezik pri SAZU. Sprva je delal v Leksikološki sekciji, pri Slovarju slovenskega knjižnega jezika (kot urednik in sodeloval pri prvih dveh zvezkih). Od leta 1976 dela v sedanji Sekciji za zgodovino slovenskega jezika in jo zadnje desetletje tudi vodi. Leta 1984 je pričel predavati slovenski knjižni jezik na Višji upravni šoli v Ljubljani.

Že površen pregled tematike razprav in člankov ter ocen in poročil, ki so se od leta 1954, ko se je Novak s priložnostnim prispevkom v Tribuni spomnil pesnika Kranjčevića, zvrstili večinoma v strokovnem tisku, kaže na ustvarjalno in interesno dokaj razgibano osebnost. V letih 1960-1964 je v Naši sodobnosti (dalje NS) objavil vrsto ocen knjižnih novosti s področja pesništva, proze in dramatike. V njih je veliko pozornost namenjal tudi jeziku. Njegovo kasnejšo močno jezikoslovno usmerjenost napovedujeta poleg članka, v katerem je povzel stališča zagovornikov in nasprotnikov pravopisne reforme, ki jo je vpeljal Slovenski pravopis 1962 (JiS 1963/64), tudi oceni poskusnega snopiča Etimološkega slovarja slovenskega jezika (NR 1963) in poskusnega snopiča Slovarja slovenskega knjižnega jezika (NS 1964). Z njima je nakazan tudi glavni tematski tok poznejšega jezikoslovnega razmišljanja, ki ga predstavljata slovaropisje in besedoslovje. Misli, zapisane ob izidu Splošnega tehniškega slovarja (JiS 1965) in v kasnejši oceni Gozdarskega slovarja (Gospodarski vestnik 1971, dalje GV), pa so nakazale še drugo tematsko jedro, ki se mu je Novak prav tako z veliko vnemo posvečal naslednja desetletja. To je zanimanje za funkcijske zvrsti jezika, še posebej za strokovno izrazje kot posebno stilno plast knjižnega jezika oziroma za terminologijo in njeno problematiko sploh.

Oceni slovenskega dela bibliografije slovanskih slovarjev, ki jo je pripravil Richard C. Lewanski (SR 1963), in Rospondove monografije *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -isk-* (Onomastica jugoslavica 1970; soavtorica Milena Hajnšek-Holz) sta prerasli v podatkovno in gradivsko bogati razpravi dopolnitvenega pomena: seznam Lewanskega, ki je obsegal 166 enot, je Novak razširil s 94 novimi, komentiranimi naslovi, Rospondova obravnava pa je bila dopolnjena s slovenskim gradivom. Tudi imenoslovju je Novak izkazoval trajnejše zanimanje.

Večino člankov, ki jih je slavljenec v letih 1967-1969 objavljal v Gospodarskem vestniku v rubriki Slovenščina v gospodarstvu, je spodbudilo aktualno dogajanje v slovenskem knjižnem jeziku, zlasti v poslovnem in uradovalnem jeziku kot posebni funkcijski zvrsti. Pisal je o modelih in o avtomatizaciji v jeziku, o modi, o splošni rabi, o stabilnosti v knjižnem jeziku in o njenem rušenju. Ustavil se je ob problematiki ustvarjanja novih izrazov in predstavil načine njihove tvorbe.

Obravnaval je tudi imena izdelkov ter imena gospodarskih in drugih organizacij, razmišljal o rabi strokovnih izrazov v časopisnem jeziku in še o marsičem. O slovenskem poslovnem jeziku je širše spregovoril v JiS 1972/73. Jezikovne pojave in procese, ob katerih se je v člankih ustavljal, je skušal teoretično opredeliti, odprta vprašanja pa rešiti s predlogi in nasveti, do katerih je prihajal po analitični poti in z upoštevanjem sistemskosti jezika. Velik del te problematike je povzel in precej dopolnil v knjigi *Poslovni in uradovalni jezik* (1980), ki jo sam predstavlja kot »prispevek za izboljševanje jezika ... povsod tam, kjer gre za poslovanje in uradovanje« (str. 5).

Po nekajletnem predahu se je Novak aktualnih vprašanj poslovnega in uradovalnega jezika znova lotil. V krajših sestavkih je govoril o slovnični tipologiji poimenovanj za nove pojave in pojme v naši družbeni stvarnosti (*Povejmo naravnost*, 1985), razmišljal o možnostih za izboljšavo stanja pri izdelavi jugoslovanskih standardov v slovenščini (*Simpozij tehniške besede*, 1985) in obravnaval težave pri pisanju zapisnika (GV 1989). V posebni razpravi je opredelil obstoječe ter zaželeno razmerje med slovenskim jezikom, ekonomijo in kulturo (*Sožitje ekonomije in kulture kot priložnost za uspešen razvoj Slovenije*, 1994).

Novakovo zanimanje za terminologijo oz. za strokovno izrazje na določenem področju in v določenem zgodovinskem obdobju dokazujejo razprave *Terminologija v Slovenskem glasniku* (Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, 1982), *Slovenska jamska terminologija* (Onomastica jugoslavica, 1982), *Jezik Koliherjevega rokopisa* (Medicinski razgledi, 1984), *Iz zgodovine slovenskega znanstvenega jezika: Pohlinova računica* (Slovenski jezik v znanosti 1, 1986) ter *Terminološka prizadevanja s posebnim ozirom na Henrika Tumo* (Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, 1987).

K razmišljanju o zvrstni razplatenosti knjižnega jezika ga je usmerjalo delo pri Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Problemskemu sklopu je posvetil niz člankov v Rodni grudi (1971) s skupnim naslovom *Stilne razlike v besednem zakladu knjižnega jezika*. Na stilno učinkovitost odbranih izraznih sredstev, konkretno izrabljenih za doseganje vtisa jezikovne odmaknjenosti, je posebej opozoril v razpravi *Arhaizacija v Visoški kroniki* (JiS 1974/75).

Največ časa in moči je slavljeneč poleg slovarskega dela posvetil razvijanju pomenoslovne teorije, oprte sprva na sodobno, v zadnjem desetletju pa na zgodovinsko gradivo. Pomenoslovni sestav je člensko in problemsko dograjeval v razpravah *Vloga skladnje pri določanju in dokazovanju pomenskih lastnosti besedja* (SSJLK 1975), *Vprašanja pomenske analize leksike starejših obdobj* (Leksikografija i leksikologija, 1982), *Pomenske značilnosti besednega zaklada slovenskih protestantskih piscev* (SSJLK 1984) in *Vprašanja pomenske skupine v besedišču pri slovenskih protestantih* (Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije, 1986). Sistemsko strnitev njegovega pomenoslovnega razmišljanja in dognanj pomeni — kljub osredinjenosti na večpomenskost — doktorsko delo z naslovom *Samostalniška večpomenskost v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (končal ga je 1992. leta). Naštete obravnave so pomemben, sooblikovalen prispevek k sodobnemu slovenskemu pomenoslovju.

Novak dokazuje za besedni pomen najdeva na skladenjski ravni pri t. i. tipičnih zvezah. Pomene deli po podobnosti zvez v pomenske skupine, te pa obravnava v povezavi z večpomenskostjo. Prikazuje tudi zvrsti pomenskih pojavov ter zakone, po katerih prihaja do pomenskih sprememb. Na pomenske zakone opira členitev večpomenskosti na večpomenskostne vrste.

Na slovaropisni tematski krog se navezuje tudi nekaj razprav, v katerih je posebej poudarjena razvojnost: *O razvoju slovenske leksikografije* (SSJLK 1970), *Imena v starejših slovenskih slovarjih* (Šesta jugoslovenska onomastična konferenca, 1985), *Leksikografija in leksikologija v slovenski reformaciji* (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXXV, 1988). Stota obletnica izida Pleteršnikovega slovarja je Novaka izzvala k predstavitvi slovarja predvsem glede na upoštevana slovaropisna načela (Rast 1994).

Na Novakovo raziskovalno ukvarjanje z jezikom slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja ter na njegovo zanimanje za jezikovni razvoj sploh je pokazalo več doslej omenjenih naslovov. Dodati

je treba še tiste, ki ostajajo zunaj že prikazanih tematskih jeder: *Stavčna tipologija v Dalmatinovi Gmajni predgovori čez vso Sveto Biblio* (JiS 1983/84), *Razvojne tendence v besedišču slovenskih protestantskih piscev* (16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, 1986) ter *Fonološki sistem knjižnega jezika slovenskih protestantov* (SR 1992; soavtorja sta Majda Merše in Franc Jakopin).

K popolnejšemu prikazu Novakove večdesetletne ustvarjalne prisotnosti v slovenskem jezikoslovju spada še omemba fonološkega opisa govora Bučke, ki ga je skupaj z Jakobom Riglerjem izdelal po vzorcu za OLA (Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora ..., 1981), informativnega sodelovanja pri *Slovenskih krajevnih imenih* (1985) ter sodelništva predstavitevniških zvezkov 16. in 17. vseslovenskega tekmovanja v znanju materinščine za Cankarjevo priznanje (1993, 1994).

V minulih desetletjih je s predavanji sodeloval na številnih simpozijih, strokovnih srečanjih in posvetovanjih v slovenskem in jugoslovanskem prostoru.

Pozornost zasluži tudi cikli predavanj, ki jih je Novak pripravil za radio in televizijo. Zvrstili so se v letih 1967-1976 in 1982-1985. Po več nizov je namenil obravnavi funkcijskih zvrsti slovenskega jezika ter obravnavi besednega pomenoslovja (razčlenil ga je na sestave samostalniških, pridevniških, prislovnih in glagolskih pomenov). V zadnjem ciklu je po ravninah jezikovne zgradbe predstavil jezik naših reformatorjev. Trajnejšo obliko je dobil le majhen del predavanj. Njihovo število bi bilo nedvomno večje, če bi lahko dozorela v ustvarjalno spodbudnejšem ozračju in okolju.

France Novak je že tretje leto predsednik Slavističnega društva Slovenije; je tudi član delovne skupine za obravnavanje vprašanj s področja jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike pri odboru Državnega zbora za kulturo, šolstvo in šport, ves čas delovanja (1974-1994) pa je bil tudi član komisije za historične slovarje slovenskega jezika.

Slovarsko delo je Novaka spodbujalo tako k teoretičnemu razmišljanju kot k vztrajnemu iskanju boljših metodoloških možnosti, kar dokazujejo nekateri tiskani prispevki, v celoti pa tovrstno prizadevanje pozna in ceni njegova delovna okolica. V prid delu, ki je nujno skupinsko, je bila tudi njegova nesebična, nikoli odpovedana pripravljenost za strokovno pomoč mlajšim sodelavcem.

Šestdesetletnica Franceta Novaka naj ne bo le priložnost za poglede nazaj, na prehojeno življenjsko in strokovno pot. Delovni načrti, ki jih neutrudno snuje, in cilji, ki si jih postavlja, dokazujejo pogled naprej. Njegovi prihodnosti namenjamo najboljše želje!

Majda Merše

Sekcija za zgodovino slovenskega jezika ZRC SAZU

Ljubljana

Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja

(Doktorska disertacija, Ljubljana 1993, mentorica prof. dr. Martina Orožen)

Namen doktorske naloge je bila monografska predstavitev predložnih zvez s primerjalno razvojnega vidika na istovrstnih in istovsebinskih besedilih (biblijskih prevodih) od začetkov knjižnega jezika v 16. stoletju do konca 19. stoletja. Popolni izpis gradiva iz dveh biblijskih knjig (starozavezne druge Mojzesove knjige in novozaveznega Markovega evangelija) v štirih prevodih iz raznih časovnih obdobj (v Trubarjevem prevodu prvega dela novega testameta (1557), Dalmatinovem prevodu Biblije (1584), Japelj-Kumerdejevem prevodu svetega pisma (1784, 1791), kolektivnem prevodu, t. i. Wolfovi izdaji (1857-59) ter Lampetovih *Zgodbah svetega pisma (starozavezni del)*) v obliki dvovrstičnih računalniških konkor-danc, čez 13.000 predložnih zvez, je služil za preveritev oziroma potrditev teze, da je bil predložni sistem ostal do 19. stoletja razmeroma nespremenjen in vezan na tujejezične (zlasti nemške) vzorce; teh se je otrsela šele v drugi polovici oziroma ob koncu 19. stoletja, ko se je izoblikoval v smislu sodobne knjižne norme.

V uvodnem razdelku (A) je bila osvetljena obravnava predlogov v slovenskem jezikoslovju v obdobjih od začetkov slovenskega knjižnega jezika do danes, in sicer v 15 slovenskih slovnica od Bohoričeve do Toporišičeve, v nekaterih jezikovnih priročnikih prve polovice 20. stoletja ter v novejši slovenski strokovni literaturi. Upoštevana tuja strokovna literatura je navedena po besedilnovrstni razdelitvi v naslednjem razdelku (B). V razdelku C (z naslovom *Obravnava predlogov v luči različnih jezikoslovnih smeri in teorij*) so na podlagi razbora domače in tuje strokovne literature določeni nekateri temeljni pojmi, ki predložni podsestav umeščajo v jezikovni sestav: izvorno merilo, definicije te besedne vrste, klasifikacije (delitve) predlogov, razmejitev predlogov od drugih besednih vrst, sintagmatične lastnosti predložnih zvez, funkcijskoskladenjska problematika predložnih zvez, njihova pomenska vloga in zgodovinskorazvojne lastnosti slovenskega predložnega sestava. Ker v našem jezikoslovju tej z oblikoslovnega stališča nepregibni, s skladenjskega pomožni (slovnični, funkcijski), s pomenskega pa nepolnopomenski besedni vrsti ni bilo posvečene dovolj raziskovalne pozornosti, je bilo treba natančneje določiti nekatere temeljne postavke v zvezi s predlogi, tj. njihovo delitev na dve skupini (pravi in nepravi predlogi) z omejitvijo na sočasni funkcijski vidik (+enofunkcijski, -enofunkcijski, tj. samo v predložni vlogi oziroma še v prislovni, samostalniški ne glede na izvor). Tudi razmejevanje med predložnimi zvezami v vlogi okoliških ali predmetnih dopolnil, v kateri je predlog ali pomensko določljiv ali pa le prosti morfem, je povzročalo ob konkretnih primerih nemalo težav. Spoznanja, izhajajoča iz pregledane strokovne literature, so služila kot pomagalo ob divergentnosti stališč tudi kot ovira za določanje teoretične podlage diahrone obravnave slovenskega predložnega sestava (izbira parametrov), ki pa je prilagojena prevodni naravi besedila, primerjalni metodi analize in zgodovinskorazvojnemu izhodišču.

Razčlemba gradiva je potekala, da se izognemo nepreglednosti zaradi obsežnosti in zapletenosti vzporejanja zgledov iz štirih besedil, po klasični hierarhični razdelitvi: po posameznih predlogih znotraj dveh skupin pravih in nepravih predlogov, in sicer glede na sklonskovezavno zaporedje (od roditelja do orodnika), od enosklonsko- do dvosklonskovezavnih in trosklonskovezavnega (za). Izbrani parametri za razčlemba gradiva so bili naslednji: 1. izvori predlogov; 2. pogostnostni podatki; 3. posebnosti površinske zgradbe: a) morfemske različice na podlagi glasoslovnih, pravopisno-pravorečnih in oblikoglasnih posebnosti; b) sintagmatski vidik: funkcije predlogov v besednih zvezah, vrste predložnih zvez glede na levo in desno besedilno okolje z oblikoslovnega, tj. besednovrstnega stališča; c) funkcijskoskladenjski vidik: vezava s skloni, stavčnoočlenskost oz. stavčni vzorci; 4. globinska zgradba: razdelitev po pomenkah od osnovnega k prenesenim pomenom oz. od pomena z največjim številom pojavitev do tistega z najmanjšim, določanje pomenskih sestavin po posameznih pomenkah, zamenjava predložnih zvez z drugimi stavčnimi vzorci, označitev osnovnih pretvorbnihih stavčnih vzorcev, iz katerih so nastale posamezne vrste predložnih zvez. Vsi parametri pa so podrejeni pomenski razčlembi. Zbrano gradivo na podlagi popolnega izpisa besedil je zahtevalo nujno omejitve na iskanje in neposredno navajanje razločevalnih prvin pri vseh navedenih parametrih, ujemalnost pa je le povzemale omenjena. Posebnost izbranih besedil, tj. njihova prevodna narava, je narekovala upoštevanje najpomembnejših mogočih predlog, tj. Lutrovega nemškega prevoda *Svetega pisma* ter *Vulgate*; v primerjavo sta pritegnjena povsem v skladijskih vzorcih, ki se razlikujejo od sodobne knjižne rabe (npr. pri predlogu *k/h* v pomenki namernosti: *Du vushefa ima hposlushanu, ta poslushai* /TMr 4: 23/, isti predlog je naveden v Dalmatinovem prevodu, v Japljevem pa ga v tem zgledu zamenjuje današnji knjižni *za*, enako (vendar s popolno zamenjavo) tudi v Wolfovi izdaji; raba predloga *k/h* je skladna z Lutrovim prevodom (*Wer ohren hat zu hören / der hören*); medtem ko je v latinskem prevodu izkazan nepredložni skladijski vzorec (*Si quis habet aures audiendi, audiat*).

Osrednjemu delu naloge s štirikratno primerjalno razčlemba sledi povzemale, sintetizirajoče poglavje *Primerjava slovenskega predložnega sistema slozi čas z zgoščeno predstavitevjo ugotovitev analize po posameznih parametrih*. V sklepni, osmi točki systemskega vzporejanja predložnih zvez, poimenovani *Nadaljnje smernice raziskovanja predložnega sistema*, so izražene nujne dodatne in razširitvene, a v tem časovnem okviru neuresničljive možnosti za raziskovanje predložnega sestava v razvoju slovenskega knjižnega jezika, ki izhajajo iz samozavedanja o nezadostnosti obsega gradiva, načinov obravnave, širine primerjave ipd., ob upoštevanju celotnega biblijskega prevoda še popolnejše in sistematično preverjanje z mogočimi tujejezičnimi predlogami (upoštevanje nemške Rosalinove predloge), vzporejanje z rabo v isto- (nujnost primerjave s Küzmičevim prevodom iz l. 1771) ali drugačnozvrstnih besedilih sploh ali v drugih besedilih istega avtorja, ki bi potrdila, izpopolnila ali ovrgla izsledke danega vzorca, ter vzporejanje z narečnim gradivom, ki bi pokazalo (ne)ujemalnost govorjene rabe s knjižno.

Primerjava je ob izbirnih možnostih enakovrednih skladijskih vzorcev ter blizupomenskih predložnih zvez (poleg pomensko neujemalnih prevedkov) potrdila številčno povečanje predložnega inventarja od 26 v Trubarjevem prevodu do 34 v Wolfovi izdaji in Lampetovem prevodu v daljšem besedilu na račun rabe novih nepravih predlogov (npr. *razen, okrog, zastran* — oba; *namesto* — Lampe) ter izpričala razvojne stalnice in spremenljivke v rabi predlogov od rojstva slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju do njegove ustalitvene stopnje ob koncu 19. stoletja. Delno je tudi razkrila razvojne smernice, ki so to rabo določale, tj. predvsem podomačevanje skladijskih vzorcev in opustitev z nemškimi ujemalnih predložnih zvez, nadomeščanje kalkiranih variantnih predlogov v posameznih pomenkah z ustreznimi domačimi, specializacijo predlogov z razločevalnimi pomenskimi sestavinami za tipične rabe, tj. večjo pomensko razmejitev med njimi (npr. *od*). Vidna je tudi razvojna težnja k poenobesedenju prislovnih predložnih zvez (*po nozhi* — *ponoči*), sestavljenih predlogov (*is umej* (T), *is mej* (D) — *smed* (J), *zmed*/*izmed* (W oboje, L le drugo), ki se kaže delno od Japljevega prevoda, popolno pa od Wolfove izdaje naprej. Obravnava predložnega sestava je pokazala raznolikost površinske zgradbe (morfemskih različic predlogov, skladijskih funkcij predložnih zvez, možnosti enakovrednih

skladenjskih vzorcev v okviru stavčne zgradbe, zamenljivost in izmenjavnost predložnih zvez), na pomenski ravni pa so bili s pomočjo pomenskosestavinske razčlenbe določeni glavni delni pomeni (pomenke) predložnih zvez ter primerjalno osvetljeni z vzporejanjem zgledov v vseh štirih prevodih. Ob tem so bile razčlenjevane tudi nekatere pretvorbene poti nastanka predložnih zvez s strnjevanjem iz ustreznih podrednih stavčnih zvez (razen pri predlogu *s/z*).

V nadaljevanju navajam nekaj pomembnejših ugotovitev, ki jih je podala razčlenba gradiva:

1. Izvorni podatki so pokazali, da so vsi pravi predlogi bolj ali manj skupni slovanskim jezikom (seveda z različnimi glasoslovnimi preobrazbami) in so bili izkazani že v stari cerkveni slovanščini; njihov skupni izvir v indoevropskem prajeziku je med prislovi pa tudi med poudarjalnimi postpozitivnimi členki (*do*, *k/h*, *v*), ki se delno ujemajo z današnjim pomenom ali pa so celo različnopomenski (*po*). Nepravi predlogi, ki so drugotni tako po nastanku kot po tvorjenosti, izkazujejo večje neujemanje ne le na glasoslovni ravni in v različnih predložnih prvih sestavinah predložnih besed, ampak tudi po redki rabi v slovanskih jezikih (nekateri so npr. izpričani samo v slovenščini ali še v posameznih južnoslovanskih jezikih, npr. *razen*, *vpričo*, *zoper*, *zraven*; *zunaj/izven* (še v bolgarščini)).

2. Predložni sestav, ki ga podaja izbrani vzorec dveh biblijskih delov, potrjuje ustaljenost in zaprtost rabe pravih predlogov (17), ki predstavljajo stalnice v sistemu, medtem ko se pri nepravih predlogih izkazuje odprtost, nihanje v številu samega inventarja in redkost rabe, zlasti pri predlogih, ki imajo med pravih predlogi sopomenke (npr. *vrh*, *zunaj/izven*, *poleg*), pa tudi pri drugih, kjer je tipična prislovna raba (*blizu*, *mimo*).

Menjavo predložnega inventarja z zgodovinskorazvojnega vidika, tj. popolno zamenjavo predloga z drugim brez vmesne stopnje konkurenčnosti, izkazuje le izvorno in besedotvorno napravi predlog za vzročnost *zavoljo*. V Trubarjevem, Dalmatinovem in Japljevem prevodu je rabljen ali predložno ali kot cirkumpozicija — medlog (*za* /.../ *voljo*), v slednjem tudi že variantno poenobesedeno (*savólo*), v Wolfovi izdaji pa samo predložno sklopljeno (*zavoljo*), medtem ko je v Lampetovem prevodu nadomeščen s tudi danes knjižnim predlogom *zaradi*. V posameznih prevodih je ugotovljiva tudi neprisotnost nekaterih nepravih predlogov; *vpričo* je v rabi šele od Japljevega prevoda (še s samostojnima sestavinama *v'prizho*) oziroma od Wolfove izdaje naprej (*vpričo*); izvzemalni *razen* najdemo od Wolfove izdaje naprej, prej ga nadomešča večpomenski *zunaj/izven*; *zred*, 'skupaj z/s' je naveden le posamično pri Trubarju in Dalmatinu, *naproti* in *nasproti* sta v 16. stoletju rabljena le prislovno.

Večja menljivost je opazna na ravni pomenk. V polni meri je izpričana le pri nekaterih po nemščini prevedenih skladenjskih vzorcih: predlog *k/h* kot prosti morfem v predmetni zvezi ob glagolih sporočanja ne nastopa več od Wolfove izdaje naprej (tip reči *k Mojzesu*), ravno tako je opuščen ta predlog v pomenki namernosti, ki nastopa tudi še v Japljevem prevodu ob redkejših pojavitvah s predlogom *za_T* in *v_T*, kar povzroči velik upad rabe tega predloga od Wolfove izdaje naprej za pomenko sredstva, posrednika, načina od Wolfove izdaje ne zasledimo več predložne zveze s predlogom *skozi* (npr. *Ti si [kusi tvojo milost] [premil tvoj Folk]* (D2MZ 15: 13) — *Vodnik si bil v svoji milosti ljudstvu* (W2MZ)), posledica česar je omejitvev rabe predloga večinoma (*čez*) oziroma v celoti (*skozi*) le na eno, tj. krajevno pomenko. Naraščanje rabe pa izkazuje predloga *nad* — do Japljevega prevoda je le redko rabljen v krajevni pomenki (zamenljiv s predlogoma *čez*, *na*) — ter *ob*, ki se do srede 19. stoletja rabi le za časovnost, za krajevnost pa šele od W izdaje (prej je to zvezo nadomeščal pravi predlog *pri* in nepravi *poleg*). Predložni predmeti ob glagolih čustvovanja in nasprotovanja ne nastopajo več s prostim morfemom *čez*, temveč se deloma od Wolfove izdaje, dosledno pa od Lampetovega prevoda uveljavljajo drugi, ne dobesečno po nemških povzeti morfemi (*nad*, *zoper*, *proti*), ki se sicer že od 16. stoletja variantno menjujejo s *čez* (npr. *tožiti*, *mrmati*, *gospodovati*, *usmiliti se*, *zdihovati*, *imeti oblast čez* koga ipd.).

3. Na izrazni ravni se izkazuje razvoj k odpravljanju glasoslovnih, pisavnih, naglasnih, oblikoglasnih različic v okviru istega predloga (npr. *mimu*, *mumu* (T, D), *memu* (J), *memo* (W), *mimo* (L); *super/subper/šupper* (T), *supar/supèr* (D), *super*, *supèr* (J), *zoper* (W, L)) in težnja k pisavnemu osamosvajanju predlogov od sledeče jim besde (od Trubarjeve pisave nezložnih enočrkovnih predlogov skupaj z naslednjo besedo, zapisa z opuščanjem pri Dalmatinu in Japlju do pisanja narazen v zadnjih dveh prevodih).

4. Na pomenski ravni starejša besedila izkazujejo številnejše sopomenske rabe predlogov v okoliščinskih dopolnilih (npr. za krajevni ali časovni pomen so v rabi različni, danes blizupomenski, pravi predlogi), tako da so se razločevalne pomenske sestavine nevtralizirale oziroma v določeni pomenki sploh niso bile relevantne, in lahko domnevamo njihovo večpomenskost (v pomenu natančne časovne določitve so rabljeni npr. predlogi **ob**, **k**, **na večer** 'zvečer') ali pa se pomensko prekrivajo z nepravimi predlogi (**pri/ob** — **po**leg, zlasti T). Do Wolfove izdaje je mogoče predvidevati tendenco k večpomenskosti posameznega predloga, ki je vzporedna s sopomenskostjo različnih predlogov zaradi zamenljivosti posameznih predlogov z istimi pomenkami. V teku 19. stoletja je iz primerjave pomenske razčlenbe predložnih zvez v štirih časovno različnih besedilih razviden razvoj k specializaciji (zoženju) pomenskega obsega pri posameznem predlogu in tako k večji diferenciaciji, pomenskemu razlikovanju, oddaljevanju od drugih blizupomenskih predlogov, hkrati pa je zajezena tudi sopomenskost (zamenljivost) in omogočena večja pomenskodoločevalna natančnost. Seveda pa nam prevodna vrsta otežuje pomensko določanje tudi zaradi ne vedno izpeljane pomenske ujemanosti prevedkov (npr. različna pomenska krajevna in časovna določitev) ali zaradi neujemalnega izbora skladenjskih sredstev, ki onemogoči vzporejanje (raba nepredložnih in stavčnih sopomenskih skladenjskih vzorcev namesto predložnozveznih).

Prelomnico v razvoju predložnega sistema in vidnejši odmik od izročila v 16. stoletju pomeni šele besedilo Wolfove izdaje svetega pisma sredi 19. stoletja (1857-59); iz njega je izločena večina dobesedno prevedenih predložnih zvez, zlasti glagolske predložnopredmetne zveze s kalkirano rabo predlogov kot prostih morfemov, pa tudi razvrstitev predlogov po pomenkah (npr. **ob** z uvedbo krajevnega pomena, **z/s_r** namesto **iz** s pomenko premikanja s površine) se ujema z rabo v sodobnem knjižnem jeziku. Japljev prevod (1784-1802) pa izkazuje vmesno, prehodno stopnjo, ki se še navezuje na oblikoslovno-skladenjske zakonitosti jezika protestantskih piscev, hkrati pa vsebuje nekatere svojske poteze, ki niso povezljive samo z vidnejšim vplivom latinskega vira, ampak so sad večjega upoštevanja govorjenih narečnih jezikovnih prvin (npr. *kaj za en*; več glagolov se veže s prostim morfemom **čez**, npr. *pregrešiti se čez koga*, *vojskovati se čez koga*, *jeziti se čez koga* ipd.); za časovnost je v pomenki trajanja dejanja pri njem rabljen predlog **skozi** namesto nepredložne rabe (*Skusi sedem dny bôsh oprejni kruh jedel* /J2Mz 23: 15/ ipd. Lampetov prevod vsebuje v Wolfovi izdaji navedene spremembe, na izrazni ravni uvede še nekatere etimološko in glasoslovno bolj utemeljene oblike (**črez**, **razven**, **zunaj/zunej**), **izmed** (ni več variantnosti **zmed**), dokončno pa so odpravljeni še nekateri tujejezični prevzeti vzorci (npr. popolna zamenjava dobesedno prevedenega predloga **zavoljo** z **zaradi**, opusitev prostega morfema **od** z **o** v vsebinskem predmetnem dopolnilu (*govoriti od česa* → *o čem*).

Irena Orel-Pogačnik
Filozofska fakulteta v Ljubljani

Spoznavajmo slovenščino s pomočjo italijanščine

Prav gotovo ne moremo trditi — tako kot za druge predmete —, da se na slovenskih šolah v Trstu tudi pri pouku italijanščine lahko učimo slovenščine. To bi bil pravi nesmisel. Nasprotno, lahko trdimo, da je italijanski jezik največji konkurent slovenskega, in marsikdaj zelo, celo preveč uspešen konkurent. Vendar pa mora človek iz še tako neugodnega položaja izluščiti kaj koristnega, zato menim, da je najbolje, če iz tega nevarnega konkurenta napravimo prijatelja, ki nam bo — tako kot pravi prijatelj — lahko za zgled in ki nam bo pomagal pri spoznavanju samih sebe. Kot dobro vemo, se spoznavamo večinoma v razmerju do drugih. Inteligentni ali ne, hitri ali počasni, potrpežljivi ali vzkipljivi, skromni ali naduti, gosto- ali redkobesedni itd. smo v razmerju do naših bližnjih.

Ker torej poznamo dva jezika, dve kulturi, dva načina življenja in mišljenja, ju lahko primerjamo in se od te primerjave marsikaj naučimo. Vendar moram pri tem postaviti trdno izhodišče, in sicer naslednje: italijanščino bi morali poučevati kot Slovenci in torej vedno iz slovenskega zornega kota. To seveda nikakor ne pomeni niti podcenjevanja niti nenaklonjenosti, pač pa pogled od zunaj na svet, ki nam je sicer zelo blizu in ga dobro poznamo, a vendar ni naš. Že ko vzamemo v roke italijansko in slovensko antologijo, nam pade v oči razlika med njima. Tu ne mislim toliko na zunanje razkošje italijanske in na zadržano resnost ali recimo skromnost slovenske (to ne velja za drugo literaturo, saj je večinoma razkošnejša v Sloveniji), temveč predvsem na razliko v pristopu. Slovenski pogled na književnost je po mojem mnenju marsikdaj strožji od italijanskega, italijanski dosti bolj dobrodušen in naklonjen najrazličnejšim avtorjem. Celó dobri stari Vincenzo Monti, ki bi ga lahko gladko izpustili glede na (ne)kakovost njegovih pesnitev in tudi prevoda *Iliade*, ki je neužiten, je v nekaterih literarnih zgodovinah in antologijah deležen kar po nekaj strani analize. Naš vrhunski prevajalec *Iliade* in *Odiseje* Anton Sovrè pa ni deležen niti besedice. Po mojem je dobro, če se zavedamo, da so italijanske knjige sploh pisane bolj emfatično in gostobesedno od slovenskih.

Vsekakor tako prve kot druge izražajo po mojem tipičen pristop Slovencev oziroma Italijanov do kulture in do vsakršnega dogajanja sploh. Dovolj je, da poslušamo in primerjamo italijanski in slovenski TV-dnevnik. Medtem ko je italijanski dramatiziran, tako rekoč spektakel, je slovenski večinoma resen, nekako pod tonom, čeprav tudi marsikdaj duhovit. Tudi pomembne novice, predvsem športne, ob katerih se Italijani prav posebno razživijo, so pri Slovencih podane navadno brez posebnega poudarka. Isto velja za okrogle mize, saj se diskutanti olikano in disciplinirano oglašajo lepo po vrsti in mirno razpredajo svoje misli, naj so še tako vroče, medtem ko si na italijanskih televizijskih okroglih mizah nenehno vpadajo v besedo, temperamentno vpijejo vsevprek, in človek se pri tem po svoje zabava, vendar na koncu ne ve, kaj je kateri povedal in kaj kdo misli. Mogoče smo mi v Trstu bolj navajeni na slednje, vendar se meni zdijo prve neprimerno bolj zanimive in kulturne.

Ta moj prispevek ne more in tudi noče biti sociološka študija niti ne seznam navsezadnje banalnih ugotovitev o razlikah v značaju in vedenju Slovencev in Italijanov, ki jih moramo upoštevati v stikih z matično Slovenijo in z Italijani in na katere je dobro opozarjati tudi dijake. Profesor italijanščine lahko kdaj pa kdaj pri pouku pokaže s prstom na konkreten primer leporečja, ne da bi ga dajal za

zgled in zbujal v dijakih občutek manjvrednosti, a tudi ne da bi ga obsojal in podcenjeval, temveč samo da bi poudaril neko posebnost italijanske kulture, pri tem pa seveda ugotovil posebnosti slovenskega pogleda na življenje. Pod besedo kultura pojmuje mo namreč *izročilo, navade, miselnost, verovanja, običaje* (Giovanni de Martino).

Najbolje seveda izraža kulturo jezik. Kot pravi prof. France Bezljaj v svoji knjigi *Eseji o slovenskem jeziku*: »Spremenljiv in gibčen spremlja človeštvo kakor senca, vse njegove slabosti in vrline so se vtisnile vanj ter preprežajo njegovo navidezno logično strukturo. Podrobna analiza jezika je hkrati vedno zgovoren dokument kulturnega razvoja določene družbene vsebine.« In še: »Med jezikom majhnega in velikega naroda je razlike kvečjemu toliko kakor med grmom in drevesom. Vsi sestavni deli so enaki in čeprav je nekaterih nekaj manj, hormoničnost manjšega organizma ni zato prav nič okrnjena. Žal pa je jezik majhnega naroda po navadi manj raziskan«, nadaljuje prof. Bezljaj v svojem eseju, ki odseva jezikoslovna dognanja našega stoletja. Minili so časi, ko so jezikoslovci merili razvitost jezikov na podlagi nemščine ali celo latinščine: dandanes je v jezikoslovju ta imperialistična ideja odločno zastarela in na jezike lahko gledamo, kot nas na to navaja lepa prisposoda prof. Bezlaja, kot na gozd, kjer rastejo najrazličnejša drevesa, iglavci in listavci, grmičevje in robidovje, kjer ima vsaka rastlina svoj prostor in svojo vlogo, svojo lepoto in svoj čar, predvsem pa je vsaka v sebi popolna. To je realistično izhodišče, iz katerega moramo izhajati pri proučevanju in poučevanju katerega koli jezika.

Zakaj sem hotela ta pojem tako zelo poudariti? Zato, ker se Slovenci marsikdaj nagibamo k idealizaciji tujih jezikov, svojemu jeziku pa nalagamo pretežka bremena, ker se v njem pravzaprav izživljamo. V dolgih stoletjih nam je nadomeščal državo in svobodo, ostal je edino področje, ki je bilo samo naše in je odsevalo našo identiteto in našo izvirnost. Polasčali so se naše zgodovine in naših velikih mož (Slatkonja, Popovič, Štefan, Pregl), celo naše hrane (od gubane do terana), niso pa nam vzeli jezika. Zelo smo navezani na jezik in za nas kultura pomeni pravzaprav v veliki meri samo jezikovno kulturo in književnost. V jeziku zato odsevajo vse naše fobije in strahovi, predvsem strah pred izginotjem, ki nas spremlja že stoletja pač zaradi našega majhnega števila.

Zato slovenščino tako zelo čistimo in »pucamo«, iz nje ruvamo vsakršen plevel in skupaj s plevelom tudi cvetje ali klasje. Po mojem to spominja na nenehno umivanje rok ali na manijaško čiščenje doma nekaterih gospodinj. V prejšnjem stoletju, kot pravi prof. Bezljaj, je »antigermski purizem šel tako daleč, da so začeli poenostavljati celo sintaktična izrazna sredstva, če so količkaj spominjala na nemško rabo.« »Kolikor se je dalo, so ga osnažili germanizmov, romanizmov in madžarizmov, ki so v tisočletnem sožitju proniknili v ljudski jezik.« Ves ta strah pred vdorom tujega v najsvetejšo kapelico lastne izvirnosti, to je jezika, je strah pred izgubo identitete. Ta strah je še posebno viden pri nas v zamejstvu, ko imajo nekateri za italijanske tujke vse tiste besede, ki so v resnici izposojenke iz latinščine in grščine in tvorijo skupni evropski jezikovni fond (od revolucije do reformacije, od radia do televizije in telefona, od identitete do kvantitete itd.) in za katere Hrvatje uporabljajo izraz evropeizmi. Jaz bi to zreducirala na strah pred izničenjem, ki v preteklosti ni bil samo subjektivna fobija, ampak konkretna možnost in marsikdaj cilj »dobronamernih« sosedov. Zdaj pa, ko je Slovenija država in se mora morebiti strah pred izginotjem izražati predvsem v drugačnih, konkretnih obrambnih mehanizmi, je lahko stališče do t. i. tujk ali evropeizmov nekoliko manj togo. Tu seveda ne mislim na tisto nepotrebno pačenje v angleščini, ki je preplavilo Slovenijo kot tudi vse države vzhodnega bloka, a ravno tako Italijo in vso zahodno Evropo, morda nekoliko manj Francijo, kjer se z vsemi štirimi bojujejo proti vdoru pravzaprav — bodimo odkriti — barbarske in otročje ameriške miselnosti. Tu gre za boj kulture proti nekulturi. A ne bom se spuščala v to vročo problematiko.

Meni gre za nekaj drugega. In to je Slovar tujk. Slovenci imamo celo dva slovarja tujk. Iz Bunčevega zvemo, da je tujka celo *teran* (iz ital.), *kajfež* (ker izhaja iz Kajfa), *kandidat*, *kanta* (iz arab.), *kartoteka*, *katastrofa*, *fotograf*, *senzacija*, *kemija*, *kilometer*, *kultura*, *anketa*, da ne govorimo o televiziji in radiu itd. Vsi vemo, da teh besed ni v Brižinskih spomenikih in da jih stari Slovani niso prinesli s seboj iz močvirij v Zakrpatju ali kjer koli so že bili, vendar pa je beseda *kilometer* tisti

trenutek, ko so jo Slovenci začeli sklanjati, ko je dobila dvojino in množino ter izpeljani pridevnik *kilometrski*, postala slovenska beseda, tako kot *chilometro* italijanska. (Isto velja po mojem za fevdalce, ki so bili res tujega rodu, a so si po petsto ali več letih verjetno pridobili domovinsko pravico na Slovenskem, nekateri pa jim jo še naprej kratijo.)

Če bi Italijani uporabljali ista merila za poimenovanje tujk, bi morali imenovati tujke tudi besede kot *bestia*, *chirurgo*, *sino*, *acclamare*, *bibita*, *bibbia*, *biennale*, *area*, *auricolare*, *canco*, *circolo*, *platea*, *plestra*, *pugile*, *abolire*, *arguzia*, *clinica*, *collaudare*, *connubio*, *dialetto*, *epidemia*, *insetto*, *opulento*, *scenografia*, *antenna*, *cellula*, *crostaceo*, *iniezione*, *molecola*, *prisma*, *aggressione*, *condominio*, *calligrafia*, *coreografia*, *ambulanza*, *dilapidare*, *drammaturgo*, *evadere*, *fiammifero*, *mozione*, *redigere*, *refurtiva*, *telegramma*, *utente* itd.

Vse te besede so namreč ali latinske ali grške izposojenke od 16. stoletja dalje. Res je, da italijanščina izhaja večinoma iz latinščine, vendar je bila v 16. stoletju že popolnoma samostojen jezik in je črpala, si izposojala izraze iz latinščine tako kot vsi drugi jeziki. Italijani pa teh besed ne imenujejo tujke ali izposojenke, temveč *voci dotte* ali jih v slovarju označijo z *lat. tardo*. Da bo jasnejše, bom navedla premer dvojice *biscia* in *bestia*. Obe izhajata iz lat. *bestia*, vendar se je *biscia* razvila v ljudski govorici, *bestia* pa je kasnejša izposojenka. Isto velja za *vezzo* in *vizio*, *fiaba* in *favola*, *piazza* in *platea*, *aia* in *area*, *chiusura* in *clausura* itd. Takih besed je izredno mnogo, dovolj je, da prelistamo Zingarellija ali Devota-Olija. Vse *voci dotte* bi po slovenski miselnosti morale biti tujke in seveda stati v slovarju tujk. Teh pa Italijani nimajo. Zakaj ne? Ker se jim ne zdi toliko pomembno, od kod besede prihajajo, ali so kalki ali tujega izvora, vse imajo domovinsko pravico v Italiji. Samo tiste besede, ki so tudi po obliki čudne, kot *baby-sitter*, *rock and roll*, *pick up*, *picnic*, *pièd-à-terre*, *bungalow*, *hot dog*, *jazz* itd., so deležne oznake *forestierismi* (*francesismi*, *anglismi* itd.).

Če Italijani nimajo slovarja tujk, imajo pa več lepih in bogatih slovarjev sinonimov in atonimov (od Tommasea naprej). Ti se mi zdijo veliko koristnejši, saj so v pomoč prevajalcem in vsem tistim, ki imajo besedo na jeziku, pa se je ne spomnijo, spomnijo pa se sorodnega izraza. Vsi vemo, da pravih sinonimov ali sopomenk ni, saj je jezik zelo gospodarna tvorba, ne pozna zapravljanja, zato ni dveh besed za isto stvar ali za isti pojem, če pa že obstajata dve, imata rahlo različen pomen ali pa se uporabljata v različnih sobesedilih. In slovar sinonimov je prav slovar teh sorodnih besed in zvez ter ponuja na istem mestu vse tiste izraze, ki spadajo skupaj in ki jih človek potrebuje, kadar piše o določeni tematiki. Takega slovarja bi si res želela tudi v slovenskem jeziku, saj bi mi nadvse pomagal, da bi pisala bolj sproščeno in bogato, brez hudih dvomov. Že pred 25 leti je prof. Bezljaj trdil, da pišemo »z vedno večjo negotovostjo, z občutkom tesnobe, brskamo po pravopisih (tudi teh Italijani ne poznajo!), sprašujemo avtoritete ter se zraven z zadoščenjem zgražamo nad napakami drugih«. Mislim, da se v 25 letih ni prav nič spremenilo. Če že preganjamo in kaznujemo napake, kar je mogoče tudi potrebno, bi morali tudi nenehno bogatiti svoje besedišče z vsemi mogočimi pripomočki, tudi s posebnimi slovarji. Pred kratkim sem imela priložnost prebrati diplomsko nalogo o zdravilnih rastlinah in sem tako zvedela, da je slovenščina nadpovprečno bogata v poimenovanju teh zelišč, predvsem zato, ker se ogromno ljudi na podeželju še vedno ukvarja z njihovim nabiranjem, sušenjem in s kuhanjem čajev. Kot vemo, ima »vsaka vas svoj glas«, zato ima marsikatero zelišče na Slovenskem več kot 20 različnih poimenovanj, ugotovila pa sem celo 27 sopomenk za isto rastlinico. Tudi italijanščina je imela ogromno imen za zelišča, vendar kaže, da so zanje prevladala uradna imena.

Tu pa nastane problem: v čem je pravzaprav bogastvo jezika, v velikem številu besed ali v pomenskem bogastvu vsake besede oziroma v njeni mnogopomenskosti? Lahko je eno ali pa drugo oziroma oboje, predvsem pa lahko trdimo, da so jeziki med seboj različni. Ne smemo jih postavljati na isto kopito ne imeti istega merila za vse.

Vzemimo kot primer besedi *dom* in *domač*!

Dom pomeni v slovenščini hišo ali stanovanje, kjer živimo ali kjer smo se rodili, pomeni pa tudi domovino (dom in svet, izseljenci so prišli domov), uporablja pa se tudi v sintagmi *kulturni dom*, ki je v italijanščino neprevedljiv dobesedno (*casa di cultura* je po mojem smešno, bolje *Centro*

culturale, a to mogoče le za Cankarjev dom, po zgledu Centre Pompidou), ker kulturnih domov v taki obliki kot v Sloveniji kratko in malo ni (Sala parrocchiale, Casa del popolo, v fašističnem razdobju Dopolavoro?).

Še zanimivejši je pridevnik *domač*. V različnih zvezah ga lahko prevedemo v italijanščino na okrog dvajset načinov. Po drugi strani ima slovenščina dve besedi za ital. *nipote* (nečak, vnuk), za *tempo* (čas, vreme), nasprotno pa eno besedo *roka* za dve italijanski (mano, braccio), *noga* (piede, gamba). Podobno velja za vse jezike.

Mene zelo vznemirja slovenski glagol, saj je precej drugačen od italijanskega. Vemo, da je slovanski glagol zelo zanimiv in bogat, bodisi zaradi glagolskega vida bodisi zaradi prepon, ki glagolu spremenijo pomen. Včasih so taki glagoli težko prevedljivi ali neprevedljivi v vseh informacijah, ki jih dajejo: npr. *berem* ali *prebiram* je oboje v italijanščini *leggo* ali *sto leggendo*, vendar imamo v glagolu *prebiram* še informacijo, da *berem* po kosih, v nadaljevanjih, občasno. *Prebrati* pomeni *leggere fino in fondo, fino alla fine, finire di leggere*. Tako moramo prevesti z glagolom + prislovom/samostalnikom celo vrsto slovenskih glagolov, npr. *prerisati* — *copiare il disegno*, *preobuti se* — *cambiarsi le scarpe*, *preobleči se* — *cambiarsi d'abito*, *prespati* — *trascorrere dormendo*, *preimenovati* — *cambiare nome*, *prehoditi* — *percorrere a piedi*, *preplavati* — *attraversare a nuoto*, *prekladati* — *trasportare da un luogo all'altro*, *prekričati* — *soverchiare con la voce*, *prenaglititi se* — *agire precipitosamente*, *presesti se* — *cambiare posto*, *prisesti* — *sedersi accanto*, *zapiti se* — *diventare un alcolizzato*, *pogledati* — *gettare un'occhiata*, *premisлити se* — *combiare idea*, *priteči* — *arrivare di corsa*, *dotrpeti* — *finire di soffrire* itd.

Glagol si zasluži veliko pozornosti, saj se mi zdi, da pomeni tisto jezikovno področje, kjer se slovenščina in italijanščina najbolj razhajata. Slovenski glagol zelo natančno določa dogajanje samo na sebi, in sicer z minimalnimi sredstvi: dolžino ali kračino dejanja (glagolski vid), npr. *stopati* — *camminare*, *stopiti* — *fare un passo*; začetek in konec dejanja, npr. *zajokati* — *mettersi a piangere*, *razjokati se* — *piangere tutte le proprie lacrime*, *zasmejati se* — *mettersi a ridere*, *nasmejati se* — *ridere a crepappe* itd. Italijanski glagol posveča večjo pozornost sosledici časov. Predobnost ali zadobnost (kot v latinščini) je zelo pomembna, zato ima italijanščina poleg treh preteklih še dva predpretekla časa. In seveda dva prihodnjika. Posebnost je uporaba konjunktiva, še bolj zapletena pa je raba časov v odvisnem govoru. Tudi glagolska vezava je v slovenščini precej drugačna od italijanske. In prav na tem področju ostaja zelo veliko interferenčnih napak.

Poleg teh samo bežno nakazanih razlik med slovenščino in italijanščino imamo še cela jezikovna področja, kjer bi bilo jezika zanimivo primerjati. Eno takih področij je frazeologija. Frazeologemi, to je stalne besedne zveze, so neke vrste fosili v jeziku. So pač posrečene metafore, ki so doživele tak uspeh, da jih ljudje že stoletja uporabljajo, ne da bi se tega prav zavedali. Kadar je *neka stvar na dlani* (è chiaro lampante, come il giorno, lapalissiano, evidente), *če ga damo na zob* (ci bagniamo il becco) ali *če pogledamo globoko v kozarec* (alziamo il gomito), *če imamo maslo na glavi* (abbiamo la coda di paglia, uno scheletro nell'armadio), *če v neki situaciji hodimo kot mačka okoli vrele kaše* (meniamo il can per l'aia), *če imamo mehka kolena* (ci sentiamo piegare le ginocchia, le gambe ci fanno giacomo giacomo), *če tičimo do kolen v blatu* (siamo nel fango sino al collo), *če uporabljamo komolce* (ci facciamo avanti coi gomiti), *če imamo debelo kožo* (abbiamo la pelle dura), *če nosimo kožo naprodaj* ali *glavo v torbi* (rischiamo la testa/vita/pelle), *če se postavimo na glavo* (ci facciamo in quattro), *če hočemo z glavo skozi zid* (vogliamo raddrizzare le gambe ai cani), *če si brusimo jezik* (abbiamo la lingua lunga, meniamo la lingua), *če imamo jezik kot krava rep* (abbiamo una lingua che spazzerebbe un forno), *če komu stopimo na jezik* (tappiamo la bocca a qc.), *če imao ribjo kri* (conserviamo il sangue freddo), tedaj vsega tega ne mislimo dobesedno, temveč v prenesenem pomenu. Jasno je, da so med Italijani nastale malo drugačne metafore kot med Slovenci, zato bi bilo dobro, da bi pri jezikovnem pouku opozarjali dijake na to razliko. Kot italijanščina ima tudi slovenščina na desettisoče frazeologemov. Mednje spadajo tudi pregovori. Ti predstavljajo ljudsko modrost in so povečini iz kmečkega življenja. Mogoče se jih zato Slovenci izogibamo, ker mislimo, da smo edini kmečki narod v Evropi, če že ne na svetu. Ne glede na to, da se Angleži hvalijo s svojo

kmečkostjo, so italijanski pregovori ravno tako vzeti iz kmečkega vsakdanjika, saj je tudi v Italiji bila v preteklosti večina prebivalstva kmečka in prav ta plast je znana po svoji povezanosti z naravo in z zdravo pametjo. Tudi oni pravijo: *Bisogna fara di necessità virtù.* (Sila kola lomi). *Due piccioni con una fava.* (Dve muhi na en mah.) *Il cane scottato dall'acqua calda ha paura della fredda.* (Kogar je kača pičila, se boji zvite vrvi.) *La pazienza è un'erba amara, ma salutare.* (Potrpjenje je božja mast, samo revež je, kdor se z njo maže.) *Il lupo perde il pelo ma non il vizio.* (Stara navada — železna srajca). *Il silenzio è d'oro, la parola è d'argento.* (Golk je srebro, molk je zlato.) *La lingua batte dove il dente duole.* (Jezik tišči, kjer zob boli.). *Ogni lingua vale un uomo.* (Kolikor jezikov znaš, toliko glav veljaš.)

Slovenščina in italijanščina torej le nista tako zelo različna jezika, sta pa le toliko različna, da niti *buon giorno* ne moremo gladko in samodejno prevesti z *dober dan*, saj je naš prvi jutranji pozdrav dobro jutro, ital. *buon giorno* ob odhodu pa je *nasvidenje* ali *srečno*. *Buona sera* ni vedno *dober večer*, saj Slovenci rečemo *dober dan* prav do noči, Italijani pa *buona sera* že zgodaj popoldne, voščijo pa *buona sera* tudi, ko odhajajo, in takrat moramo v slovenščini voščiti *lahko noč*!

Znova ugotavljamo, da jezik niso samo besede, jezik izraža tudi navade in pogled na življenje.

Diomira Fabjan Bajc
Trst

Literatura

F. Bezljaj, Eseji o slovenskem jeziku, Ljubljana, Mladinska knjiga 1967.

S. Bunc, Slovar tujk, Maribor, Založba Obzorja 1987.

L. Cvetek Russi, Nekaj metodičnih smernic za učenje slovenščine italijansko govorečih, JiS, 1983/84, str. 132-134.

M. K. Hmeljak, Reggenze verbali in sloveno e italiano, Scuola Superiore di Lingue moderne per Interpreti e Traduttori, Trst, diplomatska naloga, š. l. 1991/92.

C. Lapucci, Modi di dire della lingua italiana, Firenze, Valmartina Editore 1969.

M. Levstik, Contributi linguistico-terminologici a un glossario italiano-sloveno di fitoterapia, Scuola Superiore di Lingue moderne per Interpreti e Traduttori, Trst, diplomatska naloga, š. l. 1991/92.

G. de Martino, La traduzione attraverso le culture, Napoli, Casa Editrice Federico e Ardia.

B. Migliorini, Storia della lingua italiana, Firenze, Sansoni 1960.

T. Miklič

F. Verbinc, Slovar tujk, Ljubljana DZS 1967.

SSKJ, Ljubljana, SAZU 1980/91.

Kupiti mačka v žaklju (v vreči)

'kupiti, dobiti kaj, ne da bi stvar prej poznal, videl'*

V naslovu navedeni frazeologem sem za začetek izbral izmed številnih, ki se nanašajo na to priljubljeno domačo žival.¹ Kot je razvidno iz naslova, obstajata dve glavni različici: *kupiti mačka v žaklju in kupiti mačka v vreči*. Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ V, 971, 516) ima različica *kupiti*, *vzeti mačka v žaklju* oznako *ekspresivno*, različica *kupiti mačka v vreči* pa oznako *knjižno*. Obe navaja že F. S. Metelko v svoji slovnici (Lehrgebäude der slowenischen Sprache, Laibach 1825, 274): *Mačka vž žaklŭ (vž vrečŭ) kupitŭ* 'Eine Sache ungesehen kaufen'. Nekateri slovaropisci, npr. M. Pleteršnik, M. Cigale in J. Pavlica,² so skušali dajati prednost sestavini *vreča*³ pred nemško izposojenکو *žakelj*.⁴ Slednja je močno

* Članek *Kupiti mačka v žaklju (v vreči)* je nastal ob raziskavah frazeologemov pri pisanju knjige z delovnim naslovom *Živali v prispodobah*. Knjiga izhaja iz 90 nedeljskih jutranjih oddaj s skupnim naslovom *Razmišljanja o besedah*, ki sem jih imel na ljubljanskem radiju v letih 1986 in 1987. Leta 1989 sem uredništvu Mohorjeve družbe oddal rokopis, v katerem je bilo z metaforičnega, frazeološkega in simboličnega aspekta obdelanih 36 živali. Po ugodnih ocenah ocenjevalcev v letu 1990 je med čakanjem na objavo do danes število živali naraslo na več kot 50. V tem času sem precej spremenil in razširil tudi prvotno dokaj poljudno zasnovano. Obravnavo slovenskega gradiva sem vpel v splošneoevropski okvir, kar mi je omogočilo, da sem začel odkrivati ozadje, izvir in medsebojno prepletanje prenesenih, frazeoloških in simboličnih pomenov, ki se povezujejo s posameznimi živalmi. Vse to je razvidno tudi iz mojih dosedanjih objav iz živalske tematike: *Riba — preneseni frazeološki in simbolični pomen*, Ribič 45, 1986, št. 10, 300-301; *Volk — preneseni, frazeološki in simbolični pomen*, Mohorjev koledar 1988, 108-111; *Štorklja — ali res prinaša otroke ali samo štorklja?* Glasnik slovenskega etnološkega društva 1990, 30/1-4, 74-79; *Golob, golobica — preneseni, frazeološki in simbolični pomeni*, Koledar družbe sv. Mohorja v Celovcu 1990, 47-49; *Iti rakom žvižgat*, Mohorjev koledar 1991, 103-104; *Biti pijan, imeti opico, imeti mačka, piti kot krava, žaba itd.* Mohorjev koledar 1992, 107-110; *Živali v prispodobah — slon*. Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu 1992, 65-68; *Pes in mačka*. Družinska pratika 1993, 132-133; *Zmaj — Ti si pravi zmaj*, Glasnik Slovenskega etnološkega društva 1993, 33/1, 52-61; *Kukavica — ptica, ki kliče svoje ime*, Glasnik Slovenskega etnološkega društva 1993, 33/2, 18-27; *O petelinu*, Družinska pratika 1994, 159-162; (Časnikarska, novinarska) *raca 'izmišljena novica v časopisu'*, Mohorjev koledar 1995 (v tisku). Za dopolnitev po novem konceptu mi je ostalo še okrog 15 zgodb prvega rokopisa, v nekaj uvodnih poglavjih pa bom problemsko obdelal zanimivejše frazeologeme ali njihove skupine. Moje raziskovanje frazeologije in leksike pa ni omejeno samo na živali. Precej sem ukvarjal tudi z izimensko leksiko in frazeologijo (Glej *Leksikon imen*, članek *Srečati, poljubiti Matildo ali matildo?* Glasnik Slovenskega etnološkega društva 1993, 33/4, 95-97, itd.), s frazeologijo človeških medsebojnih razmerij (Glej članke *Dati košarico, dobiti košarico*, Mohorjev koledar 1990, 80-83; *Živeti na koruzi 'živeti skupno življenje možkega in ženske brez zakonske zveze'*, Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu 1991, 61-64; *(o)pehariti ' (o)goljufati, (pre)varati (s pomočjo peharja) ' in sinonimi, Jezikoslovni zapiski 1, 1991, 99-111!) itd.*

Tokratni prispevek bi bil lahko začetek vrste prispevkov o izviru posameznih slovenskih frazeologemov in zanimivejših frazeoloških temah. To pa bo razen od mene odvisno zlasti od uredništva, prostora v reviji ter zanimanja bralk in bralcev.

¹ Vsaj približnega, kaj šele natančnega števila frazeologemov, ki se nanašajo na mačko v slovenščini, za zdaj še nimam, da pa je to zelo veliko, kaže ustrezni podatek za nemški jezik, v katerem naj bi bilo več kot 1000 takih frazeologemov (Glej L. Röhrich, *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1, 491!).

² Glej M. Cigale, *Deutsch-slovenisches Wörterbuch* I, 839: *Katze ... die Katze im Sacke kaufen, kupiti mačko v vreči (žaklju)*, II, 1309: *Sack ... die Katze im Sacke kaufen, kupiti mačko v žaklju (vreči)*; M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar* I, 540: *máčka ... mačko v vreči (žaklju) kupiti*, die Katze im Sacke kaufen, Cig., II, 952: *žákely ... mačko v žaklju kupiti* = etwas ungesehen kaufen oder übernehmen; J. Pavlica, *Frazeološki slovar v petih jezikih*, 206: *kupiti — Kupil sem mačka v vreči* (fig.), 226: *Maček, mačka, mačji — Kupil sem mačka v vreči* (gl. kupiti).

³ *Vreča* je splošnoсловanska beseda. Najdemo jo v vseh slovanskih jezikih, razen v poljščini, kjer obstaja sorodna beseda *wór, worek*. Slovensko *vreča* je po Pleteršniku (II, 794) novoknjižna beseda, ki jo ima že Pohlín (*urejza*), Cigale (II, 1309) pa iztočnico *Sack* prevaja po Gutschmannu in srbščini z izrazom *vreča*, navaja staroslovansko *vrétište*, sicer pa je zanj običajno *žakelj*. Pleteršnik, prav tam, navaja tudi obliko *vréče*, ki jo najdemo že pri Dalmatinu in Megiserju (prim. Thesaurus Polyglottus, 1603) idr. Izvir izraza *vreča* razlagajo iz praslovanskega *vert-ja 'vreča, skana iz kozje dlake', kar je sorodno

zastopana tudi v drugih slovenskih frazeologemih, zato se je obdržala tudi v tem, ki je najbolj znan. To se potrjuje v slovarju J. Glonarja⁵ pri iztočnicah *kupiti* (*ne kupuj mačka v vreči, platna, žene ne pri sveči*), *maček* (*mačka v žaklju kupiti: kupiti nekaj neznanega, ogoljufati se*) in *žakelj* (*kupiti mačka v žaklju: kaj na slepo kupiti in se pri tem ogoljufati*), v SP 1962 pri iztočnicah *maček* (*kupiti mačka v vreči*) in *žakelj* (*kupiti mačka v žaklju*) ter v SSKJ, kjer sta različici glede na gradivo, v katerem prevladujejo primeri s sestavino *žakelj*, ustrezno stilno označeni. Glede sestave obravnavanega frazeologema je treba še dodati, da najdemo v nekaterih redkih sodobnih zgledih, izrecno pa v Cigaletovem in Pleteršnikovem slovarju,⁶ namesto sestavine *maček* sestavino *mačka*. Slednjo ima tudi Breznikov pripis v njegovem izvodu Pleteršnikovega slovarja (I, 540): *Ta shena nej hotela mazhko v' shakli kupit*, Jan. Svetokr. IV, 284.

Obravnavo frazeologema *kupiti mačka v žaklju* (v *vreči*) nadaljujem in utemeljujem s ponazarjalnimi zgledi iz bogatega gradiva za SSKJ:

*Tako nastane ob ogledovanju embalaže v kupcu nekaj zaznavni in čustveni prenos (transfer) na blago. Če je zunanost prikupna, bo kupil blago, sicer ne. Tu se lahko zgodi, da je embalaža in slika blaga na njej dejansko lepša kot blago samo; da so slike hruške in breskve na ovoju steklenice ali doze lepše, kot pa so v resnici. Tu je psihološko ozadje ljudskega pregovora, da človek »kupi mačka v žaklju« (A. Trstenjak, *Oris sodobne psihologije II*, 1971, 694). — *Kdor bo kupoval želvo, naj jo pred nakupom »podvrže majhni inšpekciji«, da ne bo kupil mačka v žaklju* (*Moj mali svet II*, 1970, št. 6, 261). — *Najprej morate voz preizkusiti. Vi ne kupujete mačka v žaklju in jaz ga ne prodajam* (A. Ingolič, *Črni labirint*, 1960, 94). — *Ne maram pa tudi ne očitka, da prodajam mačka v žaklju* (F. Milčinski, *Gospod Fridolin Žolna in njegova družina*, 1923, 44). — *In lahko bi dopisal, kar manjka na oglasni deski. Ne maram mačka v žaklju, razumeš* (M. Marinc, *Strah ima velike oči*, 1967, 16)?! — *V končni fazi odločajo le oni in ni dobro, če odločajo o mačku v žaklju* (F. Žigon, *Perspektive* 1963/64, 89). — *Tista ženska je bila debela, kar je vsekakor velik greh. Maček v žaklju, to je bila. Dobil sem jo na oglas, to naj bi bila nekakšna šala* (B. Vuk, *Tribuna*, 1970, št. 5, 8-9). — *Bog ne more biti nekakšen maček v žaklju, dostopen samo za kakšno več ali manj čudaško filatelistovsko stikljivost* (A. Rebula, *Smer Nova Zemlja*, 1972, 20). — *Ampak še tak lisjak kupi ženo kot mačka v žaklju* (F. Nietzsche — J. Moder, *Tako je dejal Zaratustra*, 1974, 75). — *»To bi bil lep zakon!« — Gospa Elvira se nenadoma zasmeje, vsa razigrana in živahna: — »Zakon je kakor mačka v žaklju, ali ne* (A. Kraigher, *Mlada ljubezen*, 1923, 255)?«*

Navedeni zgledi so dovolj nazorni sami po sebi, zato ne potrebujejo posebnega komentarja. Pomensko jedro vseh teh frazeologemov je *maček v žaklju* v pomenu 'stvar, ki je ne poznamo, ki je še nismo videli'. V gornjih zgledih nastopa tudi kot primera, zanimive pa so še različice *prodajati mačka v žaklju*, *odločati o mačku v žaklju*, *biti maček v žaklju* in *ne marati mačka v žaklju*.

Slovenski frazeologem *kupiti mačka v žaklju* ima ustreznike v večini evropskih jezikov, npr.: v hrvaščini — *kupiti mačka u vreči*; v srbsčini — *kupiti mačka u džaku*; v nemščini — *die Katze im Sack kaufen*; v francoščini — *acheter (vendre) le chat en poche*; v italijanščini — *comprare la gatta in sacco*; v ruščini — *kupit' (pokupat') kota v meške*; v poljščini — *kupować, targować kota w*

z litovskim *virtinė 'sveženj' in veriū, vėrti 'odpreti, pripreti'*, dalje s prevojem v grškem *aortē 'vreča, cev'*, brez podaljšave s *t* pa prek indoevropskega **uor* (prim. hrvaško *otvor*) s poljskim *wór*, manjšalno *worek 'torba'* (Glej P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III, 622!).

⁴ Slovensko *žakelj* razlagajo kot izposojenko iz bavarskega *Sackl*, ki je manjšalnica nemškega *Sack 'vreča'* (Glej H. Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, 224!). Nemško *Sack* pa razlagajo kot izposojenko v okviru rimsko-germanske trgovine iz latinskega *saccus 'vreča'*. Latinsko *saccus* je izposojeno iz grškega *sakkos 'grobo suknjo iz kozje dlake; iz takega materiala narejena vreča; plašč iz grobega blaga; žalna, spokorniška obleka'*. Beseda je semitskega izvora (prim. hebrejsko *šak 'blago iz dlake; vreča'*; glej *Das Herkunftswörterbuch*, Duden 7, 606-607!).

⁵ Slovar slovenskega jezika, 187, 200, 485.

⁶ Sestavina *mačka* ustreza nemškemu *Katze*, kar ob navzočnosti izraza *žakelj* omogoča domnevo, da je frazeologem *kupiti mačka v žaklju* izposojen iz nemščine ali posredovan prek nje. Z uvedbo sestavin *maček in vreča* so morda želeli izničiti tako domnevo.

worku; v kašubščini — *kupić kota v mēhu*; v slovaščini — *kúpit' (kupovat') mačku vo vreći (v mehu)*; v češčini — *kupovat zajíce v pytlí*; v angleščini — *to buy a pig in a poke*; v španščini — *comprar (dar, vender) gato por liebre*. V naštetih frazeologemih se namesto sestavine maček oziroma mačka pojavi v češčini *zajec*, v angleščini *prašič*, v španščini pa poleg mačka tudi *zajec*. Prav te zamenjave, zlasti pa španski frazeologem *comprar (dar, vender) gato por liebre* (dobesedno: kupiti, dati, prodati mačka za zajca), nam nakazujejo pot k izviru frazeologema *kupiti mačka v žaklju*.

Ta frazeologem je glede na zastopanost v večini evropskih jezikov lahko pojmovan kot vseevropski oziroma splošneevropski in je izpričan že v 13. stoletju.⁷ Sestavina *žakelj* v slovenskem frazeologemu bi lahko kazala na to, da smo ga dobili z nemškim posredovanjem. V ustreznem frazeologemu je v hrvaščini sestavina *vreća*, medtem ko imajo Srbi *džak*, kar je iz nemškega *Sack* prek madžarskega *zsák*. V češčini je v obravnavanem frazeologemu izraz *pytel* 'vreća', ki izhaja iz srednjevisokonemškega *biutel*, kar je danes v nemščini *Beutel* 'mošnja; vreća'.⁸ Ruski frazeologi razlagajo frazeologem *kupit' kota v meške* iz francoskega *acheter (vendre) chat en poche*.⁹ Nemški raziskovalci pa frazeologem *die Katze im Sack kaufen* razlagajo iz prvotnega *etwas im Sack kaufen*, mačka pa naj bi prišla zraven zato, ker naj bi jo nekdanj na sejnih kot brezvredno podtaknili nepazljivemu kupcu namesto zajca, kunca ali pujska.¹⁰ Tako razlago potrjuje zlasti že omenjeni španski frazeologem *comprar, dar (vender) gato por liebre*, pa tudi sestavini *zajec* in *prašič* v češkem in angleškem frazeologemu. Obstajajo še druge razlage,¹¹ ki kažejo na omenjeno goljufivo zamenjavo ali pa izhajajo iz bogate, a marsikje negativne mačje simbolike.¹² Da je bil *maček*

⁷ Glej W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, 530!

⁸ Glej V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 1971, 503!

⁹ Glej N. M. Šanskij, V. I. Zimin, A. V. Filippov, *Opyt etymologičeskogo slovarja ruskoj frazeologii*, 1987, 72!

¹⁰ Glej Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten, Duden 11, 376! V sodobnem nemškem pogovornem jeziku se frazeologem pogosto uporablja v zvezi s t. i. »poskusnimi nočmi« in z upravičevanjem predzakonskih spolnih razmerij: »Man kauft doch keine Katze im Sack« (Glej L. Röhrich, navedeno delo I, 491!).

¹¹ Po H. Schraderju (*Der Bilderschmuck der deutschen Sprache*, 181) se izraz *maček v žaklju* povezuje s skrivnostno zgodbo o čarobnem tolarju. Prilučil bi si ga lahko, kdor bi v novoletni noči z mačko v vreči prišel k cerkvenim vratom in opolnoči poklical hudiča. Ta se prikaže in vpraša, kaj je v vreči, in dobi odgovor: »Tronogi zajec.« Hudič ga kupi za en tolar in ugotovi prevaro šele ob jutranjem svitu, ko nima več nobene moči nad prodajalcem.

Tudi v tej zgodbi gre za zamenjavo zajca z mačko, torej za goljufijo pri kupčiji. Brez dvoma je bila mačka predmet trgovine na sejnih, saj je bila v času domnevnega nastanka frazeologema *kupiti mačka v žaklju* v 13. stoletju vsaj severno od Alp še redkost. Domneva nemških raziskovalcev, da je bila kot trgovsko blago takrat manj vredna kot npr. zajec, se mi ne zdi preveč trdna. Pri iskanju izvira frazeologema *kupiti mačka v žaklju* pa je morda treba upoštevati le dejstvo, da je bila vreća najbolj zanesljiva za prenašanje mačk, zajcev in pujskov po sejnih, dobički, izgube in goljufije pa spremljajo vsako trgovanje.

Mačka je bila udomačena v Nubiji okrog leta 4000, v Egiptu pa okrog leta 2000 p. n. št. Tam so mačko zelo čistili. Tako se egiptovski boginjo veselja in zabave, dobrotnico in človekovo zaščitnico Bastet upodabljali kot mačko ali žensko z mačjo glavo. Ohranilo se je veliko egipčanskih pokopališč z mumijami mačk. V stari Grčiji so bile mačke redkost, saj jih Egipčani niso prodajali. V helenistični dobi so jih upodabljali kot male tigre, v Pompejih pa še niso našli mačjih kosti. V večjem številu so se mačke pojavile šele v času rimskega cesarstva in so jih zaradi njihovega značaja bolj cenili kot pse. Polagoma se je mačka razširila drugod po Evropi, kjer je pri uničevanju miši in podgan nadomestila udomačene kače in podlasice.

¹² Pri nas velja po ljudskem verovanju za slabo znamenje, če komu *mačka*, zlasti črna, *prekriža pot*. V bolgarsščini se to kaže v frazeologemu *mina mu (černa) kotka pbi* v pomenu 'delo mu ne gre'. Pri Nemcih in Poljakih velja to tudi za *zajca*, kot dokazujeta frazeologema: *mir ist ein Hase über den Weg gelaufen* 'danes inam smolo, prepričan sem, da mi ne bo nič uspelo' in *jakby mu zajac droge przebiegł* 'o nekom, ki ima smolo, o nečem usodnem'. *Zajec* v nemškem ljudskem verovanju zlasti pri prvem srečanju zjutraj pomeni nesrečo. Ta predsodek je tako močan, da celo še danes prisili lovce k vrnitvi. Nič drugače tudi ni, če jim v temi *prekriža pot mačka*. V bolgarskem jeziku ponazarjajo podobne predsodke razen pri že omenjeni *mački* tudi še pri *lisici, medvedu, miši, zajcu* frazeologemi: *mina mi lisica pbi*, narečno *mina mi mačka (mečka, miška, zaek) pbi* 'ni mi uspelo doseči tega, kar sem želel, si zamislil, doživel sem neuspeh' (Glej Frazeološki rečnik na bŭlgarskija ezik I, 589-590!). Nasprotno so nekdanj srečanja z bojevitimi živalmi, kot so *medved* (v bolgarsščini ne), *volk, merjasec*, pojmovali kot dobro znamenje, npr. bolgarsko narečno *sreštna me vbŭk, vbŭk mi prepereči pbtja* 'šlo mi bo, uspešen bom, uspel bom'. Poleg tega sta *mačka* in *zajec* veljala za živali, v kateri se spremenijo čarovnice. Čisto črna mačka ima čarovno moč. Za reševanje od urokov je treba jesti njeno kožo. Vranica črne mačke ustavlja žensko menstruacijo. Z njeno krvjo se zapisujejo močni uroki. Ima sedem življenj (Podrobneje glej J. Chevalier, A. Gheerbrant,

resnično predmet trgovanja na sejnih, pri katerem je lahko ena od strank ogoljufana, dokazuje tudi hrvaški frazeologem *dati bika za mačka* v pomenu 'narediti neumnost'.¹³

Enak izvir kot *kupiti mačka v žaklju* ima frazeologem *spustiti mačka iz žaklja* v pomenu 'izdati, izblebetati skrivnost', npr.: *Ko se je avtonomna misel še usojala svoje humano udejanjenje, je ravnal manj humano. Čim manj pa so filozofi načeti od filozofije, tem bolj brez zadrege spuščajo mačka iz žaklja, ki ga prominenti tko podobno sojenicam* (T. W. Adorno — B. Debenjak, *Žargon pravšnjosti*, 1972, 52). — *Ni bila šala, če je kak oficir obšel normalne kanale in tisku namignil o umazanem perilu v kakem kraju. Užaljeni uradniki so od časopisa zahtevali, naj jim povedo, kdo je izpustil mačko iz žaklja, toda Sunday Express je to zviška odklonil* (P. Brickhill — V. Novak, *Sklati zvezde z neba*, 1978, 229). — *»Opazil sem namreč, gospod Arsch, da ste najavili svoj obisk pri meni izrecno kot župan... Potegnite torej mačka iz vreče* (H. H. Kirst — B. Verbič, 08/15)!« — *»Zdaj pa začniva,« je rekel sturmbannführer Maier, ko so v vinarni Handler nalili šampanjca — Mumm Gordon Rouge. »Zdaj stresiva naposled najine mačke iz vreče. Mi lahko izročite Becka* (H. H. Kirst — S. Škerl, *Upor vojakov*, 1967, 71)?« — Kot je razvidno iz zgledov, je glagol *spustiti* v sestavi dveh frazeologemov nadomeščen z glagoloma *potegniti* in *stresti*. Frazeologemu *spustiti mačka iz žaklja* ustreza v nemščini — *die Katze aus dem Sack lassen*, v angleščini — *to let the cat out of the bag*. *Maček*, skrit v *žaklju*, pomeni tu 'skrbno varovana skrivnost'. Kot je mačku neprijetno v vreči, tako tudi skrivnost komaj čaka, da jo kdo izpusti iz nje.

Glede na ugotovljeno naj bi se torej *vreča* oziroma *žakelj* pokazala kot zelo nezanesljiva pri sklepanju kupčij. Zaradi nekdanje neenotne velikosti najrazličnejših mer nas to niti ne sme preveč čuditi, saj je dovolj, če se nekoliko poglobimo v izvir frazeologemov, ki imajo v svoji sestavi merske izraze, npr. *pehar*, *koš*, *košarica*, *cehta*, *torba* itd.¹⁴ V zvezi z *mačkom* se je v primerjavi z *žakljem* za veliko bolj zanesljivo izkazala *skrinja*. Tako bi vsaj lahko sklepali po slovenskem frazeologemu *imeti mačka v skrinji* 'biti preskrbljen, pridobiti si lepo premoženje'.¹⁵ Drugače je v španskem jeziku, kjer *skrinja* (tj. *arca*) zamenjuje navadno vrečo: *comprar alguno en el arca encerrada* (dobesedno: kupiti kaj v zaprti skrinji) 'kupiti mačka v žaklju' = *comprar gato por liebre* (tj. kupiti mačka za zajca) in *comprar a ciegas* (tj. kupiti na slepo). V španščini je torej zaprta skrinja (tj. *arca encerrada*) pomensko blizu našemu *žaklju*, medtem ko je zaprt maček v španščini prav tako sumljiv, skrivnosten kot v slovenščini: špansko *aquí hay gato encerrado* (dobesedno: tu je zaprt maček) 'tu nekaj ni v redu, za tem tiči nekaj' (prim. slovensko *spustiti mačka iz žaklja* 'izdati, izblebetati skrivnost' ter v *tem grmu tiči zajec* 'tu je jedro problema, bistvo stvari' in nemško *da liegt der Hund begraben!*).

Na slabih mačjih izkušnjah z vrečo¹⁶ temelji slovenska primera *se brani kakor mačka v žakelj*. Zelo izvirno predstavo pa je prenašanje mačka v vreči zbudilo pri Kašubih, in to v frazeologemu *kota*

Rječnik simbola, 375-376!). O tem, koliko življenj ima mačka, so različna mnenja. Angleži npr. menijo, da jih ima devet: *a cat has nine lives* 'mačka je trdoživa'.

¹³ Temu v poljščini ustreza frazeologem, v sestavi katerega je namesto *mačka* (tj. poljsko *kot*) *puran*, in sicer zaradi rime: *oddac byka za indyka* 'opraviti nekoristno zamenjavo, narediti slabo kupčijo'. Pomensko blizu, vendar brez rimane opozicije *velika : majhna žival*, je še poljski frazeologem *twój ryk, a mój byk* 'ironično o nekoristni zamenjavi ali o neenakopravni razdelitvi dobička' (Glej S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego* 1, 125!).

¹⁴ V zvezi s tem glej moja članka: (O) *pehariti* '(o)goljufati, (pre)varati (s pomočjo peharja)' in *sinonimi*, Jezikoslovni zapiski 1, 1991, 99-111; *Dati košarico, dobiti košarico*, Mohorjevo koledar 1990, 1989, 80-83.

¹⁵ Glej M. Cigale (navedeno delo II, 1331): *Schäpfchen*, das, ovčica; *fig* er hat sein Schäpfchen geschoren (bei dem Geschäfte), *sebe ni pozabil, spravil je svoj dobiček*; er hat sein Schäpfchen im Trocken, aufs Reine gebracht, *ima mačka v skrinji*; *previdil se je, pridobil si je lep denarec in ga sedaj tiho uživa*; ... Slovenska *mačka* tu zamenja nemško *ovčico*, kar je dober dokaz za njeno vrednost. Menjavanje živalskih nazivov v sestavi enakopomenskih frazeologemov pa je pogost in značilen pojav.

¹⁶ Mačka ima zelo dober čut za orientacijo, zato se sama vrne domov, tudi če jo odpeljemo zelo daleč od doma. Da bi onemogočili to orientacijo, so jo po stari kmečki ali trgovski izkušnji dali v vrečo, da se po prodaji ali oddaji ne bi vrnila k lastniku.

nosec v mēhu 'biti noseč (o neporočeni ženski)'.¹⁷ Pomenski prenos od izraza *maček v žaklju* 'nepoznana, skrivnostna, sumljiva stvar' do kašubskega *kot v mēhu* 'bodoči nezakonski otrok, nezaželen in spotakljiv za tradicionalno družbo', je tu več kot očiten. Dandanes v večini evropskih dežel nezakonski otrok ni odvečen in družbeno zaznamovan kot nekdaj, prav tako kot večina naprednih zakonodaj priznava 'nezakonski zvezi moškega in ženske'¹⁸ enake pravice in obveznosti kot 'zakonski zvezi'. Seveda pa pretiravanje v rušenju nekdanjih družbenih vrednot ne prinaša nič dobrega. To bi lahko rekli za vse družbe na svetu, pa tudi za našo, saj sta hlastanje po hitrem in čim večjem dobičku ter težnja po brezobzirnem in dobičkonosnem vladanju uzakonila *prodajanje mačka v žaklju* kot modus vivendi sodobnih ustvarjalcev porabniške družbe in politikov novega kova.

S to ugotovitvijo za zdaj končujem razmišljanje o izviru frazeologema *kupiti mačka v žaklju* (vreči). Ta izvorno splošноеvropski frazeologem je nastal v obdobju, ko si je sicer že več kot pet tisočletij udomačena mačka utirala pot po Evropi in kot redko in verjetno cenjeno trgovsko blago romala v vrečah po evropskih sejnih, prepuščena spretnosti trgovcev in naivnosti kupcev. Kdaj se je frazeologem pojavil na slovenskem ozemlju, ni znano, ker še nimamo zgodovinskih slovarjev. Glede na besedni sestav ter kulturne in zgodovinske okoliščine je verjetno, da smo frazeologem dobili iz nemščine ali z nemškim posredovanjem. Seveda sama navzočnost izvorno tujih sestavin (*žakelj* v slovensčini, *pytel* v češčini ali *džak* v srbsčini) še ne pomeni nujno tujega izvira obravnavanih frazeologemov, nedvomno pa nakazuje pripadnost istemu jezikovnemu in kulturnemu bazenu.

Janez Keber

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
ZRC SAZU, Ljubljana

¹⁷ Glej B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich* II, 218!

¹⁸ Glede na tako zvezo je nastalo v slovenskem in drugih jezikih veliko frazeologemov. Nekatere od njih sem obdelal v članku *Živeti na koruzi* 'živeti skupno življenje moškega in ženske brez zakonske zveze' (Glej Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu 1991, 61-64!).

Marja Bešter, Martina Križaj-Ortar in Erika Kržišnik:

Pouk slovenščine malo drugače

Priročnik za učitelje z naslovom *Pouk slovenščine malo drugače* (v nadaljevanju priročnik) Martine Križaj-Ortar, Marje Bešter in Erike Kržišnik je nastajal iz gradiva, zbranega in preskušeneega na seminarjih »Smeri prenove pouka«. Leta 1992 in 1993 jih je za učitelje slovenskega jezika razredne in predmetne stopnje organiziralo podjetje Different (d. o. o., Trzin, Mengeš) in, kot so »učitelji izrecno želeli«, 1994 izdalo dopolnjeno gradivo. Priročniku zagotavljajo strokovno primernost poleg treh že uveljavljenih avtoric tudi recenzenta Janez Dular in Renata Zadravec-Pešec ter upokojena dolgoletna svetovalka za slovenski jezik na ZRSŠŠ Alenka Kozinc. Zadnja predvideva, da bodo do prenove pouka učitelji posamezne elemente vpletali v še veljavne učne načrte po posameznih razredih in stopnjah.

Nisem imela priložnosti, da bi se udeleževala omenjenega izobraževanja. Ilustracije in vaje iz priročnika, namenjenega prenovi pouka v osnovni šoli, sem najprej uporabljala pri poučevanju slovenščine kot drugega jezika in pri tem našla številne vaje, ki bi jih lahko koristno uporabila v srednji šoli, v gimnazijskih oddelkih, kjer poučujem. Skušala sem ugotoviti, katere lastnosti ima priročnik, da ga tako sprejemajo osnovnošolski učitelji, uporaben pa je tudi pri poučevanju srednješolcev in tujcev — začetnikov.

Teoretični uvod *Besedilo kot izhodišče in cilj*, ki sta ga napisali Marja Bešter in Martina Križaj-Ortar, ter *Frazeologija kot izražanje v podobah* Erike Kržišnik, naslovnika učitelja seznanjata s sodobno jezikoslovno teorijo in njeno uporabnostjo v šoli. Največji del priročnika sestavljajo številne tipološko različne vaje: *Vaje za pragmatično obravnavo besedila* je sestavila Marja Bešter, *Vaje za pomensko obravnavo besedila* Martina Križaj-Ortar, Erika Kržišnik pa iz frazeologije *Vaje za učitelja in Vaje za učenca*.

Naslov priročnika skromno obljublja le malo drugačen pouk, kljub obsegu komaj 140 strani pa vsebuje novosti, ki bi ga temeljito spremenile, če

bi jih dosledno upoštevali. Cilj tako zasnovanega pouka je sporazumevalna zmožnost, tj. zmožnost tvorjenja in razumevanja besedil. Sporazumevalna zmožnost sestoji iz jezikovne zmožnosti (za tvorjenje pravilnih besedil) in iz pragmatične zmožnosti (za tvorjenje ustreznih besedil). Priročnik se ukvarja predvsem z makrostrukturno besedila, v uvodu pa obljublja (»kdaj drugič«) obravnavo mikrostrukture besedila — slovničnih, pravorečnih in pravopisnih prvin. Vse delo je zasnovano tako, da izhaja iz besedila in se vanj vrača. Pri tem se priročnik tudi zdaj že loteva številnih mikrostrukturnih sestavin in le-te bo z uporabo odličnih vaj iz priročnika najlažje vnašati v že veljavne učne načrte, če pa bi zares hoteli prenoviti pouk, bi morali sočasno spreminjati učne načrte.

Učna snov, učni cilji in metode so v priročniku utemeljeni s sodobno jezikoslovno teorijo — poleg začetnika strukturalnega jezikoslovja Ferdinanda de Saussurja upoštevajo še pretvorbno slovnico Noama Chomskega, Austinovo teorijo govornih dejanj in pragmatično jezikoslovje J. R. Searla. Kljub vnašanju sodobnih jezikoslovnih pogledov in metod pa nas vaje v priročniku spominjajo na dobro »staro« šolo: Vsaka stvar naj ima glavo in rep!

Domnevam, da večina težav pri jezikovnem poučevanju ne izvira iz sodobne jezikoslovne teorije, kot se velikokrat vulgarno razpravlja in celo piše, temveč iz naslednjih vzrokov: jezikoslovna teorija v srednji šoli (po mojem mnenju) ne sme biti zgolj učna snov, saj spreminja učiteljev pogled na jezik, za učenca pa je sprejemljiva samo toliko, kolikor jo presnovimo v skladu z učnimi cilji in opremimo z učinkovitimi metodami — vajami in razlagami. Šele tako postane jezikovni pouk učenje jezika, ne pa le pouk o jeziku.

Večina sedanjih učiteljev sodi v strukturalistično šolo, vendar poučevanje precej ostaja pri de Saussurjevem sistemu (langue), ne da bi ga nadgrajevali z njegovim celovitim pogledom na jezik in z delom drugih jezikoslovcev. V pouk v skladu z učnimi načrti in učbeniki sicer vnašamo številne sodobne

prvine, vendar, če niso didaktično dobro predelane, ostajajo samo informacija, zato z njimi ne dosegamo učnih ciljev.

Ali naj bo torej v šoli več sodobnega jezikoslovja? Ne več ne manj! Ravno toliko, kolikor ga zmoremo pretvoriti v primerno obliko. Tudi pouk naj bo pragmatičen! Vprašajmo se: kdo je naslovnik (učenec), kakšen je naš namen (razvijanje sporazumevalne zmožnosti) in kako bomo to dosegli.

Priročnik (za učitelja, kot piše v uvodu) *Pouk slovenščine malo drugače* je iz več razlogov nemoogoče neposredno primerjati z jezikovnimi učbeniki za srednjo šolo *Slovenski jezik I-IV*. Njegov namen je, obravnavati v osnovnošolskih jezikovnih učbenikih premalo obdelano snov in pokazati, kako bi z njo lahko prenovili pouk.

Teoretična uvida pred (tremi) skupinami vaj učiteljem omogočata spremljanje sodobne jezikoslovne problematike; sestavljalka priročnika obvezujeta, da razloži in med seboj uskladijo strokovno izrazje. Vaje sestavljajo delovni del priročnika, od srednješolskih delovnih zvezkov pa se razlikujejo po dvojih navodilih: za učitelja, kaj naj z vajo doseže/nauči, za učenca pa, kaj naj v vaji naredi.

Razmerje med naravnim jezikom in metajezikom je v priročnikih, ki jih uporabljamo pri pouku materinščine, nadvse občutljivo vprašanje. Metajezik, s katerim učencu razlagamo jezikovni pojav, naj ne bo zahtevnejši kot to, kar razlagamo, sicer je nevarno, da bo učenec jedro problema videl v tem, kako razumeti razlago, namesto da bi ta omogočila razumevanje in rešitev jezikovnega vprašanja. Sporazumevalna zmožnost v strokovnih besedilih bo dosežena takrat, ko bo učenec obvladal stroko, torej ne v osnovni ne v srednji šoli, temveč na univerzi. Količinsko in zahtevnostno razmerje med primeri (naravnim jezikom) in razlago (metajezikom) je v vajah v priročniku v korist naravnega jezika; to je razumljivo, saj bo učenec razvijal sporazumevalno zmožnost s spoznavanjem in tvorjenjem besedil, ne pa s poslušanjem/branjem razlage jezikovnih pojavov, tj. z rabo, ne pa z opisovanjem jezika.

Navodila za vaje v priročniku bo učitelj dopolnjeval z razlago, ki jo bo sam najbolj prilagajal dojemanju učencev. Priročnik vsebuje tudi številne ilustracije, vendar ne zato, ker bi bil namenjen mlajšim učencem. Z njimi je mogoče okoliščine predstaviti nazorneje kot z besedami; ilustracije kažejo, da je poleg jezikovnega sporazumevanja mogoče tudi nejezikovno; učenci si uzaveščajo

uporabo različnih kodov (tj. sredstev sporazumevanja) v sporazumevalnem procesu.

Vaje z ilustracijami spodbujajo učiteljevo iskanje novih možnosti za delo. Osem sličic na straneh 38 in 39 npr. spremlja navodilo: »Tvorite besedilo na osnovi spodnjih osmih sličic (narisal T. Sajovic); upoštevajte spreminjajoče se psihično stanje osebe na sliki (uporabite premi govor)!« Poleg predvidenega lahko v srednji šoli uporabimo vaje za tvorjenje opisov, pripovedi, razlage in utemeljevanja, ob sličicah obravnavamo zvrstno in čustveno zaznamovane besede itd. Če učence premišljeno razdelimo v skupine in določimo obseg njihovih besedil, bo mogoče v kratkem času tvoriti, pregledati in popraviti večje število besedil. Skratka, ilustracije lahko učinkovito uporabljamo tudi v srednji šoli.

Vse to so skupne lastnosti priročnika, vsak razdelek zase pa ima še posebnosti, ki izhajajo iz snovi.

Razdelek *Besedilo kot izhodišče in cilj*, ima dva dela: *Teoretična izhodišča pragmatičnega jezikoslovja* in *Besedilo*. V prvem je razloženo, kako učenec kot naslovnik sprejema sporočilo, prepoznavna okoliščine in sporočevalčev namen, si uzavešča razlike med neposrednim in posrednim načinom izražanja istega namena ter razlikuje različne namene. Kot sporočevalec pri tvorjenju sporočila pa izbira namen, temo in ustrezna jezikovna sredstva ter pri tem upošteva zunanje in notranje okoliščine. V drugem delu, v *Besedilu*, je to definirano in nadrobno so razčlenjene lastnosti jezikovnih sporočil: smiselnost, pomenska in slovnična sovisnost (koherenca) ter popolnjenost. Razloženi sta makro- in mikrostruktura besedil. Večina teh pojmov je že del srednješolskega jezikovnega pouka. Na petih straneh tega dela uvoda sem našla samo nekaj pojmov (prikazovanje, pozivanje, povezovanje, povezovanje, izvrševanje), ki v srednješolskih učbenikih niso niti omenjeni. Nov je izraz »izrek«, s katerim pragmatika nadgrajuje poved. Avtorici podrobno (teoretično) razčlenjuje ta makro- in mikrostrukturo besedila. Na straneh 11 do 17 je zbrano in razčlenjeno temeljno znanje iz besediloslovja, pr. eksplicitno in implicitno navezovanje. Ko analizirata načine razvijanja teme (opisovanje, pripovedovanje, razlaganje in utemeljevanje), tudi natančno razlagata tipične skladenske vzorce, morfologijo, časovna in logično-pomenska razmerja.

Na koncu so določeni naloge in cilji jezikovnega pouka. Podrobno sta razčlenjeni jezikovna in pragmatična zmožnost, v *Posebnih ciljih* pa, da učenci obvladajo okoliščinsko, namensko in tematsko

sestavo besedila. Poudarjeno je, da pridobivajo sporazumevalno zmožnost na vseh predmetnih področjih. Ta del uvoda se končuje s seznamom strokovne literature, kar dodatno omogoča učiteljem, da spremljajo jezikoslovno problematiko.

Prvi vtis je, da so vaje Marje Bešter (za pragmatično obravnavo besedila) namenjene predvsem razvijanju pragmatične zmožnosti, vaje Martine Križaj-Ortar (za pomensko obravnavo besedila) razvijanju jezikovne zmožnosti, vaje Erike Križnik pa učenju frazeologije. V uvodni besedi je Alenka Kozinc zapisala: »Vaje niso razmejene po težavnosti, saj nakazujejo le posamezno temeljno tipologijo vaj,« vendar opažam, da so vaje smotno razporejene od življenjske izkušnje k učni snovi in od znane k novi učni snovi; učenec je najprej v vlogi naslovnika in nato sporočevalca.

Pragmatika je v priročniku najmlajša obravnavana veda. Tudi med učbeniki za jezikovni pouk v srednji šoli (*Slovenski jezik* od I do IV) se eksplicitno pojavi šele v *Slovenskem jeziku* IV, vendar je s številnimi prviniami že prej vsebovana v učnih temah o jezikovnih zvrsteh, o zaznamovanih besedah in v poglavjih o sporočanju. V *Slovenskem jeziku* IV iz leta 1985 je osnovna informacija o vedi, dopolnjena z maloštevilnimi vajami, ni pa pokazana pot do učenčeve pragmatične zmožnosti. Vaje v priročniku (Marja Bešter) uzaveščaj vlogi naslovnika in sporočevalca ter razvijajo zmožnost tvorjenja različnih besedil v različnih okoliščinah z različnimi nameni. Vaje (posebej) za naslovnika in (posebej) za sporočevalca so razporejene tako, da učenec ugotavlja, poimenuje in šele nazadnje tvori besedila. Pri tem razvija sporazumevalno zmožnost.

Ob pregledovanju vaj za pragmatično obravnavo besedila se zavemo, da bi morali biti pragmatična in pomenska obravnava besedila drugače vpleteni v pouk (tudi) v srednji šoli. Nobena shema jezikovnih zvrsti namreč ni dovolj nadrobna, da bi z njo lahko obvladovali zapleteno jezikovno pojavnost. Iz praktičnih razlogov bi morali poglavju o socialnih in funkcijskih zvrsteh dodati vsaj še prenosniške zvrsti, saj vemo, da govorjeni jezik interfirira s pisnim in koliko se z njim ukvarjamo pri odpravljanju (pisnih) jezikovnih napak predvsem v besednem redu in skladnji. A čeprav bi socialne in funkcijske zvrsti, kot jih obravnavamo v 1. razredu gimnazije, dopolnili s prenosniškimi, časovnimi in mernostnimi zvrstmi, kot jih navaja *Slovenski pravopis* 1990, tudi v tej novi shemi ne bi dovolj razčlenili zapletene jezikovno-življenjske pojavnosti. Učenec jo bo učinkoviteje obvladoval, če se

bo učil prepoznavati okoliščine in namen ter si pri jezikovnem pouku nabiral izkušnje in znanje o tvorjenju njim primernih besedil. Od vseh vaj v priročniku so prav vaje za pragmatično obravnavo besedila najgloblje zasidrane v življenjski resničnosti in sooblikujejo jezikovno kulturo.

Vaje za pomensko obravnavo besedila (Martina Križaj-Ortar) se ujemajo s številnimi v srednješolskih učnih načrtih in učbenikih že uveljavljenimi temami, le težišče obravnave dosledno pomikajo na pomensko in besedilno ravnanje. Najbolj me spominjajo na poprave pisnih izdelkov, predvsem šolskih nalog. Ne smemo pa pozabiti, da šolske naloge popravljamo enkrat v redovalnem obdobju in da celoviti obravnavi 30-36 besedil posvetimo eno šolsko uro. Vaj v priročniku je na srečo veliko več, a učitelj (vsaj na srednji šoli) težko najde čas zanje, saj mu učni načrti in katalogi znanj narekujejo drugačno izrabo časa.

V vajah v priročniku učenec prepoznava sporočilnost nejezikovnih sporočil; na različne načine si uzavešča merila besedilnosti — ugotavlja, kaj je v besedilu narobe, izbere nadaljevanje za besedilo, ureja povedi v besedilo in jim določa izrazila sovisnosti; prepoznava temo, s tem da besedilom določa naslov. Načine razvijanja teme, t. j. opisovanje, pripovedovanje, razlaganje in utemeljevanje, učenec spozna v vajah, v katerih povezuje povedi in jih razporeja po časovnem zaporedju, napiše, o kom pripovedujejo posamezni življenjepisi, izbira pravilno razlago, vstavlja manjkajoče dele razlage, povezuje teze z njihovimi utemeljitvami in izbira pravilno utemeljitev. Učenec spozna lastnosti besedil in načine razvijanja teme. V priročniku si nato sledijo vaje za prepoznavanje poimenovanja prvin/motivov in prepoznavanje ter urejanje logičnopomenskih razmerij med njimi. Učenec najprej naredi vaje, v katerih je v vlogi naslovnika, nato sam tvori besedila. Odlika te skupine vaj je tudi v tem, da so v njih pokazani zanimivi načini/vzorci besedil, s katerimi se lahko učimo slovenščino in druge predmete.

Vaje Martine Križaj-Ortar so sestavljene tako, da se v njih ves čas povezujeta makro- in mikrostruktura. V številnih vajah se neposredno izpričuje, da je slovenščina ne samo učni predmet, temveč tudi učni jezik. Nekateri tipe vaj, še posebno tistih, pri katerih gre za različne načine razvijanja teme, bi lahko z zahtevnejšo vsebino uporabili tudi v srednji šoli. Kot najzahtevnejšo nalogo za učence v srednji šoli bi dodali tvorjenje podobnih besedil, ki bi jih uporabili kot uganke pri delu v dvojicah in skupinah učencev.

Vaje vsebinsko ustrezajo učencu. V njih se pojavljajo primeri iz sodobnega in šolskega življenja, pogosto humorno obarvani. (Npr. vaja na strani 49: »Besedilom izberi ustrezno nadaljevanje: Čenča, ti mi pa povej, kdo je premagal Špartance.« Učenec mora izbrati odgovor: »Ne vem, nisem bila na temki.«) Omenili smo že vaje za tvorjenje besedil s snovjo iz drugih učnih predmetov. Pri številnih vajah z vstavljanjem pa se učenec sočasno posveča besedilu, besedoslovju, oblikoslovju in pravopisu. S takimi vajami učinkovito preverjamo jezikovno zmožnost, najdragocenejše pa so vaje za urejanje logičnopomenskih razmerij; najdragocenejše zato, ker so v naših učbenikih in delovnih zvezkih maloštevilne.

Domnevam, da bomo prav vaje za pomensko obravnavo besedila najhitreje vnašali v šolsko prakso, če pa bomo s tem predvsem razširili meta-jezikovno obravnavo mikrostrukture, njihov namen — pomenska obravnava besedila — niti najmanj ne bo dosežen.

Na pragmatiko in besediloslovje je opozorilo moderno jezikoslovje, neutemeljeno pa bi bilo misliti, da jima je s frazeologijo, tretjim obravnavanim področjem v priročniku, skupna samo zapostavljenost pri pouku. Erika Kržišnik uporablja besedo frazeologija v dveh pomenih: prvič kot zbir posebnih, tj. frazeoloških enot, in drugič kot jezikoslovno vedo, ki te enote proučuje. Frazem je frazeološka enota in ustreza poimenovalni vrsti fonem, morfem itd., ki je že uveljavljena v srednji šoli.

Seznam literature na koncu teoretičnega dela o frazeologiji dokazuje, da je zanimiva tudi za sodobno jezikoslovje. Frazemi so pogostni v sodobni mladinski književnosti in sicer v izvirni obliki, še pogostejše pa kot prenovitve; številni se pojavljajo v sodobnih publicističnih besedilih.

Sodobni način življenja zmanjšuje možnosti za živo posredovanje frazeologije iz roda v rod in to nalogo naj bi bolj prevzela šola. France Žagar v svojem članku v Jis I. 1980/81 poudarja pomen frazeologije v šoli, ker posreduje in ohranja ljudsko modrost. Erika Kržišnik v Jis I. 1989/90 v članku o frazeologiji v osnovni in srednji šoli razlaga, zakaj je treba obravnavati frazeologijo.

Če bi pri učenju frazeologije šlo samo za premalo upoštevano učno snov, bi morali zanjo poiskati potreben čas (število učnih ur) in način (ustrezne razlage in vaje). Avtorica Erika Kržišnik ni neposredno zapisala učnih ciljev, ki jih želimo doseči s tako obravnavo, zaradi umestitve tega poglavja v priročnik *Pouk slovenščine malo drugače* pa se

sprašujemo o splošnejših in pomembnejših ciljih — o razvijanju sporazumevalne zmožnosti učenec: Ali jih bomo naučili tvoriti besedila, v katerih bodo frazeme pravilno (jezikovna zmožnost) in ustrezno (pragmatična zmožnost) uporabljali? Zaradi zapletenosti same frazeologije (Slovenci še nimamo sodobnega frazeološkega slovarja) in interesov učencev, ki so v tej starosti veliko bolj naklonjeni prenovitvam frazemov kot spoznavanju modrosti, predvsem pa zaradi sedanjega učnega načrta in načina dela v srednji šoli je nemogoče dosegati ta cilj.

V *Frazeologiji kot izražanju* v »podobah« avtorica najprej poimenuje in določi obseg frazeološke enote in nato podrobno razloži štiri temeljne lastnosti frazemov: večbesednost, stalnost (in stalno spremenljivost) oblike in pomena, neizpeljivost pomena celote iz pomena sestavin in ekspresivnost frazeološke enote. V zvezi z rabo frazemov analizira njihovo jezikovnozvrstno določenost in njihovo rabo v različnih besedilnih zvrsteh. Piše o povezavi med otrokovo starostjo oz. stopnjo njegovega spoznavnega razvoja in zmožnostjo za razumevanje frazemov ter o učenju frazemov. Pri tem navaja tematske sklope — dom in družina, razred, šola, naselje, naravno okolje — ki so najprimernejši za učenje frazeologije, in utemeljuje, zakaj bi bilo pri tem koristno uporabiti tudi snov drugih učnih predmetov, predvsem spoznavanje narave in družbe.

Priročnik se (seveda) ne ukvarja s frazeologijo v srednji šoli. Da bi jo učitelj v srednji šoli ustrezno obravnaval, bi si moral poiskati čas v nasprotju z učnimi načrti, uskladiti terminologijo in sestaviti dobre vaje. Zato me je presenetil zaključek že omenjenega članka Erike Kržišnik v Jis, v katerem poroča tudi o »poznavanju frazeologije pri učenih« in pravi: »Prijazem je podatke, da se dijaki od konca osnovne do konca srednje šole tudi o frazeologiji nekaj naučijo.« Domnevam, da so učitelji povezali razdrobljeno učno snov, in — to bi bilo najbolj razveseljivo — da se učenci naravno učijo frazeologijo v svojem življenjskem okolju in pri pouku.

Kako pa se frazeologijo učijo v srednji šoli pri slovenščini?

— V prvem razredu gimnazije pri snovi »stalne besedne zveze« obravnavamo »pomenska razmerja med posameznimi besedami in morebitni skupni pomen zveze« (Slovenski jezik I, str. 83). Prilastek »morebitni« nam pove, da to niso frazemi, temveč frazeološke enote, katerih edina lastnost je stalnost, npr. večbesedni strokov-

ni izrazi. Pomen besede frazem iz priročnika se le delno prekriva z reklom in rečenico v Slovenskem jeziku I. Vaje v delovnem zvezku za 1. razred srednje šole niso zahtevnejše, kot so jih učenci že reševali v 5. razredu osnovne šole, zato je (zelo verjetno) pri obravnavi tega poglavja v ospredju jezikoslovna veda, ne pa učenje jezika.

- V 2. razredu srednje šole po učnem načrtu obravnavamo skladnjo in oblikoslovje, lahko pa bi vanj vnesli tudi frazeologijo, predvsem obravnavo omejene spremenljivosti frazemov. Pri tem bi skladnjo povezovali z morfologijo (npr. pustim/š na cedilu, mlatim/sem mlatil prazno slamo, pustim/bi pustil na cedilu, boljša/boljše polovice itd. — primeri iz priročnika). Če se bomo odločili za vnašanje frazeologije, pa bomo morali reševati terminološka vprašanja; učitelj, ki bi uporabljal učbenik in priročnik sočasno, bi moral paziti, da izrazi ne bi med seboj interferirali. Razdelitev na samostalniške, pridevniške, prislovne in glagolske besedne zveze v *Slovenskem jeziku II* (stran 48: »Glagolska besedna zveza je zelo pomembna, ker je lahko že sama po sebi glagolski stavek, ne samo stavčni člen«) se ne ujema s priročnikom. V njem Erika Kržišnik po obliki razdeli frazeme na nestavčne ali besednozvezne (vzporedno z besednimi vrstami so frazemi samostalniški, pridevniški, prislovni in glagolski) ter stavčne.
- V tretjem razredu je mogoče obravnavati frazeme pri zvrstno, časovno in čustveno zaznamovanih besedah. Tako kot v vajah Erike Kržišnik pa nanje opozarjamo pri obravnavi literarnih del v vseh štirih razredih.
- V četrtem razredu lahko frazeme obravnavamo pri pragmatiki.

Mislím, da v šoli ni mogoče nadomestiti naravnega učenja frazemov, lahko pa povezujemo učenje iz različnih virov in sočasno uzaveščamo pomenske ter oblikovne lastnosti frazemov.

Na različne virov in jezikovno zvrstnost je v svojih vajah opozorila tudi Erika Kržišnik. Prevladuje delo z besedili. V vajah npr. učenec napiše/nariše zgodbo, kot bi »vide« dobresedni pomen frazema, za primerjavo pa še zgodbo o njegovem ustaljenem pomenu. V večjem številu vaj spoznava prenovitve

frazemov v šalah in umetnostnih besedilih; iz drugih učnih predmetov (ne iz SJK) so navedeni številni frazemi z ustaljenim pomenom. Za učitelja na srednji šoli je najpomembnejši uvodni teoretični del, ki vnaša potrebne terminološke rešitve in natančno razčlenjuje lastnosti frazemov.

Primerjava učnih vsebin v učbenikih *Slovenski jezik I-IV* in v priročniku pokaže, da je v srednji šoli že zdaj veliko možnosti za obravnavo pragmatike, besediloslovja in frazeologije. Za resnično preno vo pouka, katere najpomembnejši cilj bi bila sporazumevalna zmožnost (za tvorjenje pravilnih in ustreznih besedil), pa ne bo zadostovalo, če bomo vanj vnašali posamezne prvine iz pragmatične in pomenske obravnave besedila ali celo razširili metajezikovno obravnavo.

Tri mlade raziskovalke so pragmatično opravile svojo trojno nalogo: posredovale moderno jezikoslovno problematiko, določile učne cilje in sestavile številne vaje različnih tipov.

Z usklajeno terminologijo in podrobno določenimi učnimi cilji ter primernim gradivom je mogoče v šoli uspešno delati. Učitelji razlagamo snov ter pri tem izbiramo ustrezne oblike in metode dela. Laže se posvetimo svojim številnim učencem, predvsem pregledovanju njihovih pisnih besedil. Dokler bomo ostajali pri starih učnih načrtih in zdajšnjih katalogih znanj, ki v precejšnji meri narekujejo tak način dela, da pri njem ne razvijamo niti jezikovne zmožnosti, kaj šele sporazumevalno, pa bo priročnik *Pouk slovenščine malo drugače* kljub svojim odlikam ostal »ena lastovka, ki še ne prinese pomladi«.

Nismo še odgovorili na vprašanje, kakšne lastnosti ima priročnik, da bi ga bilo mogoče uporabljati na tako različnih stopnjah šolanja. Njegove uporabnosti v srednji šoli ne morem dokazati — povem lahko samo mnenje, ki izhaja iz izkušenj: premalo poznam delo v osnovni šoli, da bi lahko presodila, ali ni priročnik prezahteven zanjo. V srednji šoli poučujemo sporočanje (nekoč smo mu rekli opis-menjevanje), kot zahtevajo učni načrti in potreba, saj moramo učence še veliko naučiti o tem. Gotovo bo priročnik *Pouk slovenščine malo drugače* učiteljem v osnovni in srednji šoli dragocen pomočnik pri osebnem strokovnem izpopolnjevanju in pri pouku — s številnimi vajami ter idejami, da bomo sami sestavljali podobne.

Marija Mercina
Srednja šola v Novi Gorici

Jezik in slovstvo, Letnik 40, 94/95, št. 5

Tone Smolej

UDK 886.3.091 Prežihov V.:840.091 Zola É.

PREŽIHOV VORANC IN ÉMILE ZOLA (MOTIVNO-TEMATSKE VZPOREDNICE)

Prežihov Voranc je zagotovo poznal Zolajeve romane, zato v njegovem delu lahko odkrijemo celo vrsto tematskih vzporednic. Poznati pa je moral tudi Kreftov esej *Književnost vasi in kneti*, saj se je v skladu z njim priključil sočasnim opisovalcem knetstva. Vendar pa moramo ob tem upoštevati tudi dejstvo, da se je sam istovetil s svojimi junaki in da je vedno opisoval okolje, iz katerega je sam izhajal in ki ga je dobro poznal.

Jezik in slovstvo, Letnik 40, 94/95, št. 5

Andrej Skubic

UDK 808.63-086.6:801.73

KLASIFIKACIJA FUNKCIJSKE ZVRSTNOSTI IN PRAGMATIČNA DEFINICIJA FUNKCIJE

Prispevki jezikovne pragmatike k razumevanju rabe jezika mečejo novo luč tudi na strukturalistično teorijo funkcijskih zvrsti. Razprava skuša utemeljiti klasifikacijo skladnih na pragmatični funkciji govora.

Jezik in slovstvo, Vol. XL (1994/95), No. 5

Andrej Skubic

UDK 808.63-086.6:801.73

**A CLASSIFICATION OF FUNCTIONAL TEXT TYPES AND A
PRAGMATIC DEFINITION OF FUNCTION**

The contribution of pragmatics to the understanding of linguistic usage sheds new light also on the structuralist theory of functional varieties. The article attempts to base the latter on the pragmatic function of speech.

Jezik in slovstvo, Vol. XL (1994/95), No. 5

Tone Smolej

UDK 886.3.091 Prežihov V.:840.091 Zola É.

**PREŽIHOV VORANC AND ÉMILE ZOLA (MOTIF AND THEMATIC
PARALLELS)**

Prežihov Voranc must have been familiar with Zola's novels, as his work contains a number of thematic parallels. He must have also been familiar with Bratko Kreft's essay *Literature on the village and on the Peasant*, since — following its guidelines — he joined the contemporary describers of the peasantry. At the same time, however, it should be appreciated that Voranc identified with his characters and that he always decided the environment from which he himself had come and which he knew well.